कुमार०
१

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीवेदलेश्वरायनमः ॥ मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्द्धजानये ॥ सद्यो दक्षिणदृक्पातसंकुचद्वामदृष्टये ॥ १ ॥ सं
अंतरायतिमिरोपशांतये शांतपावनमचिंत्यवैभवं ॥ तन्नरं वपुषि कुंजरं मुखे मन्महे किमपि तुंदिलं महः ॥ २ ॥ शरणं करवाणि
शर्मदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यं ॥ करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामंब कृतार्थसार्थवाहं ॥ ३ ॥ इहान्वयमुखेनैव स
र्वं व्याख्यायते मया ॥ नामूलं लिख्यते किंचिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ ४ ॥ अथ भगवान्कालिदासः ॥ कुमारसंभवाख्यं काव्यं चि
कीर्षुराशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखमिति शास्त्रात्काव्यादौ वक्ष्यमाणकथानुगुणं वस्तु निर्दिशति ॥ अस्त्यु
त्तरस्यामिति ॥ उत्तरस्यां दिशि अनेनास्य भूमेर्मंगलत्वं सूचितं ॥ ननु अद्रयः पर्वताः कथं देवतात्मानो भवंति ॥ देवतात्मा
अधिष्ठात्री यस्य देवतात्मा वेदपरमात्मनि ॥ एतेन वक्ष्यमाणमेनापरिणयनपार्वतीजननादिव्यवहार
सत्वं सूचितं ॥ यतः पत्राद्यत्रापि तु एव देवतास्थितो देहधृतो जीवस्थभावादीनि दर्शयति ॥ सत्य ॥ देवानामप्ययं लोकानामगम्य
त्वन्नास्यापि हिमालयस्य देवसाक्षिनिर्गतं ॥ हिमस्यालयः स्थानमिति हिमालयो नाम हिमालय इति प्रसिद्धः ॥ अधि
को राजा इति अधिराजः राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥ न गच्छंतीति नगाः अचलास्तेषामधिराजो नगाधिराजोस्ति ॥ किंभूतः
पूर्वापरौ प्राक्पश्चिमौ वारिनिधी समुद्रावगाह्य प्रविश्य अत एव पृथिव्याः भूमेर्मानं हस्तादिना परिच्छेदः ॥ मानदंड ॥
तस्य दंडः यष्टिर्मीयते अनेनेति मानः करणे ल्युट् ॥ स्थितः सर्वदा स्थितः ॥ आयामपरिच्छेदकदंड इव स्थित इत्य
र्थः ॥ पूर्वापरसागरावगाहित्वं चास्य हिमाचलस्यात् ॥ उक्तं च ब्रह्मांडपुराणे ॥ कैलासो हिमवांश्चैव दक्षिणाव ॥१॥
धिपर्वतौ ॥ पूर्वपश्चिमगावेतावर्णवांतर्व्यवस्थितौ इति ॥ अत्रोपमेयधावधिव्याप्तिसाम्यान्मानदंडत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्

१

प्रेक्षालंकारः ॥ प्रकृतगुणक्रियाभिसंबंधादप्रकृतत्वेन प्रकृतस्य संभावनमुत्प्रेक्षालंकारः सर्वस्वकारः ॥ अस्तिनगेंद्रियोपणद्वृत्तमु
पजाति ॥ तद्वक्ष्यमिंद्रवज्रोपेंद्रवज्रयोः ॥ तल्लक्षणं तु स्यादिंद्रवज्रा यदि तौ जगौ गः उपेंद्रवज्रा जतजास्ततो गौ अनंतरोदीरित
लक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता इति ॥ १ ॥ इतः परं षोडशभिः श्लोकैः हिमालयं वर्णयति ॥ तच्च नगाधिराजत्वं नि
दुमाह ॥ यमिति ॥ सर्वैः च शैलाः सर्वशैलाः सर्वकालं कुसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेनेति समास
योहिमवत्सवत्सं परिकल्प्य नति धायदोहदक्षे दोहने समर्थे मेरौ दोग्धरि स्थिते सति यस्य च भावेन भावलक्षणमिति सप्त
म्यांसत्यां पृथूपदिष्टां पृथुना राज्ञा वैन्येनोपदिष्टां भास्वंतिदीप्तानि धरित्रीं गारूपधरिणीमिति शेषः ॥ गोरूपत्वाच्च पृ
थिव्याः पुराणात् अवगंतव्यं अलंकारवर्णनाभासंतिच भास्वंति द्युतिमंति भासांतिष्ठौषधीर्दुदुहुरिति तत्त ॥ नपुंसकमु
नपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यामिति पुंस्त्वैकवचनाभावः ॥ रत्नानि मणीन् जातिश्रेष्ठाश्च वस्तुनि चैव रत्नं श्रेष्ठं सज्जातीयपीतिविश्वः ॥ जातौ जातौ य
दुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते ॥ महौषधीश्च संजीविनीप्रभृती ॥ सरत्नसपरिणतादि इति शेषः ॥ क्षीरपरिणाममिति विष्णु
पुराणात्तदुदुहुः ॥ ननु वत्सपीतपयस्त्वपाविवतत्कथं दुदुहुः ॥ सत्यं ॥ अत्रापि रत्नापीतं वत्सपीतं पयापय ॥ भूगोत्रा
तत्तथा पुष्पनेत्रोपूतं कदाप्यचरत् ॥ दुह्याचि दुह्यादिना दुहेर्द्विकर्मकत्वं अत्र प्रयोगे के वापि शोधानां प्रत्यभिः हलेः क्षुप
लिप्तामग्रामणीरिति वत्सलमध्यं बकुधारणात्कर्तृत्वे नव्यपदेशः दुहः स्वरितत्वात्यकर्तृभिप्रायविवक्षाया परस्मै
पदं ॥ आत्रार्थप्रामाण्ये द्युपतेर्दुग्धापूर्वं दे त्यैर्धराधरायप्रधौष्ठश्च रत्नानि मायाविभिविधानि च ॥ वत्सस्याहिमवा
चासीद्दोग्धामरुमहागिरि इति ॥ एतेन वत्सस्य मातुः प्रमाणस्य हलाद्यस्य सारस्याहिसंगम्यते ॥ तथा च नगस्य च

2

कु॰२॰
२

विनोपमोहत्वान्नगाधिराजयुक्तमिति भावः॥ अत्र हिमवर्णनस्य प्रकृतत्वात् तद्गोपधीत्वाद् यानामपि प्रकृतत्वात्तेषां
हनक्रियारूपसमानधर्मसंबंधात् औपम्यस्य गम्यत्वाच्च एव प्राकरणिकविषयात्तुल्ययोगितानामालंकारः॥ तदुक्तं॥
प्रस्तुतानां तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः॥ औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता॥ नृपात्ररूपकं मेलं
कारश्चात्र काव्ये तथा माराध्यमूलत्वात्॥ हिमाचलादिपु वत्सदोग्धृत्वादिनामागमसिद्धत्वेनारोप्यमाणत्वा
दिति॥२॥ ननु हिमदूषितस्य तस्यात्यमनोभिगम्यत्वात् कथं सुमेरुसकलमपि सौभाग्यसकलमित्याह
॥ अनंतेति॥ प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः॥ कारणं अनंतानामपरिमितानां रत्नानां प्रभवस्तस्य प्रभवस्य यस्य
हिमाद्रेर्हिमं कर्तृ सौभाग्यस्य भावः सौभाग्यं ह्यद्यत्वं ध्रुवपूर्वपस्यपदस्येत्युभयपदवृद्धिः॥ तद्विलुपतीति सौ
भाग्यविलोपि सौंदर्यविघातकं न जातं नाभूत्॥ ननु कथं हि प्रयत्नश्च मोहमिन्निज्ञानमान्यया॥ इत्यत्रावनीर
कोधर्मो दीर्घिकातोवद्रूप्यतइतिकृताव॥ तथा हि एको दोषो गुणसन्निपाते इंदोः गुणेषु किरणेष्विवांकः निमज्जति अंतर्लीय
तइत्यर्थः॥ न हि सर्वो दोषाः कि न्त्वद्गुणानिमावृक एकं किं तु कश्चिदिदं कलंकादिगुणराशिर्यत चान्यथा सम
स्तवस्तुनि प्रसंगादिति भावः॥ अत्रोपमालंकारः प्राणिनो अथात्तरन्यासो अलंकारादिषु सोऽर्थांतरन्यासो वल
स्कसाधनं॥ तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य च निर्वाहः॥ इति॥३॥ यश्चेति॥ किं चेति चार्थः॥ यो हिमाद्रिः
अप्सरसां विभ्रममंडलानि लीलाकरणानि विभ्रमो विपरीतन्यासः॥ विभ्रमे स्वरया काल्येष्पस्थानविपर्यय इति॥ ॥स

3

दशारूपके॥ ने नामंडलानि तेषां संपादयित्रीं एल धातुरागाद् इति अप्सरेसः संध्यामध्येणप्रसाधनाय कल्पयेतीति
भावः॥ तथा भ्रमतिमदलंकारोपरूपितं॥ वस्त्रं कुमणाः इत्यतिकर्मणिषष्ठी॥ वारिणि वाहाः बलाहकाः म
वाः पृषोदरादित्वात्साधुः॥ तेषां छेदेषु खंडेषु विभक्तो इसंक्रमितः प्रयत्नात तथोक्ता॥ एतेनाद्रेरत्युच्चत्वं गम्यते॥
इह विशेषणद्वयं संध्यायामपि योज्यं॥ धातवः सिंदूरगैरिकादयोऽस्य संतीति धातुमान्नित्ययोगे मतुप्॥
भूम्नि भावः धातुमतां न तु धातुयोगित्वमिति स्वं धातवोऽस्याथः॥ समासरूपं तद्धितेषु सर्वधानिधान
मिति वचनात्॥ लक्षणया तु नित्यानुयोगेन धातुमित्यर्थः॥ अकालसंध्यामनियतकालप्राप्तसंध्यामि
व तैरैः शृंगैः बिभर्ति धत्ते॥ अत्र संध्याग्राहस्य जगत्प्राग्रूपावाजात्युत्प्रेक्षा॥४॥ आमेखलमिति॥ यस्मिन्नद्रौ सि
द्धाः अधस्थितेभिः हिमानिष्पंदः इति। सालितरत्नाग्राणि तद्यस्येति तथोक्ते॥ अनावृष्टेहं सिति भावः इतो
पि यथासन्नतद्गिनां कुसरिणामित्युनीपदपादप्रसंगपरसंज्ञानमद ७ष्टापि न रवर ऽपि नरवद्गुणि भि भुक्तमुक्ताफले मार्गे
वदंति जानंति॥ अत्र वृत्त्याशा भित्वा तेषां गुरुंद्रायभुक्तमुक्ता इति भावः॥ वृत्तौ अर्थगति चरा ह दारिस्व्य मेरुस्याह मुग्धस्य
कस्यैष जानि॥ भुक्तमुक्ताफलेनिप्रतेनिलाकृतपल्लुकेत्युदबमयसूरि॥५॥ आमेखलमिति॥ सिद्धाः अणिमादिभिः यु
क्ताः सिद्धाः देवयोनिविशेषाः॥ पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोमी देवयोनय इत्यमरः॥ आमेखलाभ्याम् आमेखलं नितंब
पर्यंतं॥ मेखला बडुला स्यात्काञ्चीनीलानितंबयोरिति विश्वः॥ अव्ययाद्ययीभावे पूर्वानितत्र चतुष्यामाबः॥ संचरतां घना
नां मेघानां अधः सानुगतां निम्नग्राथमंडलारघनलंटानिगतां प्राप्तां च्छायाम् आतपाभावं निसेव्य॥

४

सर्ग.१
१

पादस्तेषिपाकांतिः प्रतिबिंबमनातपमित्यमरः॥ वृष्टिभिरुद्वेजिताः क्लेशिताः संतः उदग्रशिखराणि तेषु शृंगेष्वध्यासते श्रयंतीति
नीतिरप्यागांव॥ कस्यांहिमाद्रेरातपयुतं आतपमाश्रिता निम्नगाणि आश्रयंते॥ आतिमेघमेदुरत्वमस्यानुत्त्वाभि
निमात्र॥६॥ न्यस्ताक्षरेति॥ अत्र हिमाद्रौ तु रस्तनामि दूरादिंदुः यत्र॥ गुणराग इवरस्वत्यमरः॥ न्यस्ताक्षराः लिखि
तवर्णाः असिणयक्षुरा विदूराणाः कुंजरस्यविंदवः कायं वयः वितर्भावित अदाकारेखा॥ पञ्चक विंदुजाल
केइत्यमरः॥ अनुरूपवर्णाः रक्तवर्णाः धातुलितवर्णाः लिखितमार्गाश्रितिरापे॥ भूर्जत्वचा भुजत्वचः॥ भू
जेपंचाभुजंभूर्जो मृदुत्वककमिकायचर्येतिमादवः॥ विद्या धररम्दरीणां किरव्यंतपत्रीतिलेखाः पत्रिकाः अनंग
स्यलेखाः तेषां क्रियायाः कामव्यंजकलेखकरणेन तस्यर्थ॥ उपयोगमुपकारं व्रजतीति विद्यागनाविहारयोग्य
त्वोलइत्याचार्य॥७॥ यः पूर्णेति॥ यो हिमाद्रिः दरीमुखोत्थेन दरीमुखसंभवमुखेभ्यस्तस्मादुत्थितेनोत्पन्नेन॥ अलम्बायपरंतगिकदन्तकुमत्व
त्रः॥ सुभीरणेन वायुना कीचकाः वेणुविशेषाः॥ वेणवः कीचकास्तेस्युर्येस्वनंत्यनिलपूर्णा इत्यमरः॥ सांद्र
कीचकावेणुरित्यमरः॥ कीचकाद् इत्यमरः स्यादंधस्यवंशोदुर्गौतिरित्यमरः॥ तथा प्रभागाना दिद्वपदत्वानुपरवेन
ध्वनन्मानुपन्नवाद्याकाशिरिपुरुवमाकृतेन यतार श्रीनिपुरपती प्रसिद्ध॥ उच्यतानामिति यानिस्थाइतिगोजारयामणांगाणि
करिष्यतीति॥ मूकस्चनादीन॥ खट्वांग्ध्वमननामा नोत्रामापामूलिमानुषा॥ नतिगां शोतुं नोमानस्वलाक्याद्वंपानि
भित्तिः॥ किंनराणाद्देवगायकानां तानमानुस्वरान्जयतकारणं॥ तत्र वरत्वाद्दिरदुश्च॥ परं तृ मामाद्येवावध
साध्यः प्रथम्ग्रलः स्वरविशेषकतानेस्वत्रतस्वरामतइत्यनयतुरः॥ गानेपंचमस्वरंगहीतेनतवरीनेतानपादितिभरतः॥ ॥रामा॥
३

५

नवद्वानत्वंचीकित्वंतानमदाचिल्पाविक्रमपुरातुंदुवतीयत्पेहा॥ सापदीतुरुपोसिनदस्य च्छेदेत्याधीति रूपकोजीवितामुख
साध्यत्वानानद्दुक्तस्यपत्थापय रूपणाद्यथाविरूपराणामेति॥ नद्दुक्तस्वार्थेनगम्यतम च्यवाच्यावयविः पुरामरूपणायकद्य
निर्दिष्टहिमाद्रावित्यलं पडूना॥८॥ कपोलेति॥ यत्रहिमाद्रौ करिभिः कपोलकंडूः गंडस्थलकंडूः विनेतुं अपनेतुं विघट्टितानां
तानो थवित्तानां सरलद्रुमाणां देवदारुविशेषाणां संबंधि स्त्रुतानि करिकपालकाषस्रुतेन निःसृतेरिणयेषु तिस्रुप्रस्रुता
न क्षीरेणात्यादिहत्वनी प्रसूलोत्तुसूत्रागंधः परिमलः सानूनि शिखरभागान्सुरभीकरोति॥ अस्मरभीणिसुरभीणि करोति
॥ अभूत तद्भावेच्चिरिति च्चिप्रत्यय॥ ओषधयः एतावतालवगतस्य हवनान्तरवोधनेनेदं निमानम्॥ एतेनास्यगजाकूरात्वंगम्य
ते॥ तथा गजायुर्वेदेहिम्नाद्रिवनं ध्यमलयाजानां प्रभवकरानेति॥ ९॥ वनेचराणामिति॥ यत्र हिमाद्रौ एव जन्या
द्यः वृक्षाण्येव गृहास्तेषामुत्संगेषु अभ्यंतरप्रदेशे निषण्णाः संक्रांताः भासो दीप्तयो यासां ताः अप्तो आपधीषु तेजोनिधी
येरविरस्तं यातीति आगमः॥ ओषध्य रस्तकरणाद्याति वनितानां सखाया वनितासखाः रजन्याः सो स्वभावमत्र्यत्॥ ते
वनेचरर्णानामित्यर्थः॥ वनेचरतीति वनेचराः किराताः चरस्दृडिति स्थ च्प्रत्ययः॥ तत्पुरुषे कृतिबहुलमित्यलुक
कृ॥ तथा वनेचराणां अतैलपूराः अनपेक्षितत्वात् इत्यर्थः॥ अन्यत्र प्रदीपाः कौविदाकदीपयत्सिस्वेदत्रयं॥ इ
त्वोलिस्रुतप्रदीपाः भवंतः सन्तो आरदीपा अप्धौषधीषु आरोप्यमाणस्य प्रदीपस्य प्रकृतस्कतया पथायात्तम
णामालंकारः॥ तदुक्तं॥ आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वात्परिणामालंकारः इत्यस्य॥१०॥ उद्धेजयत्यंगुलीति॥ किन्नराः
द्विविधा भवंति॥ केचित् अश्वमुखाः मनुष्यशरीराः केचिन्मनुष्यमुखाः अश्वशरीराः यस्यामिन्पर्वते अश्वमुखाः कि

६

कु.र.
४

र्थः ऊरुमूरुश्चयत्समासः ॥ स्यात्किंनरः किंपुरुषस्तुरंगवदनो मयुरित्यमरः ॥ मार्गे हिमं गतिं न भिन्दन्ति मन्थरां गतिं न त्यजं-
ति पार्ष्णिर्लूयुवयोस्तितर्हिभागो भूरबबहुः स्यान्नित्यमरः ॥ शिलीभूते शिलीभूतो हिमेऽपि ॥ अभूततद्भावे च्विः ॥ शिलात्मतां
मध्ये प्रसूतस्मिन् अतएव अंगुलीनां पार्ष्णीनां भागान् प्रदेशान् उद्वेजयत्यपि अतिशीतत्वात् क्रूरायत्यपि पद्भ्यां गमन-
त्यपि तर्हि त्वरया कथं न यातीत्याह ॥ दुर्वहश्रोणिपयोधरार्ताः दुर्वहैः श्रोणिपयोधरैः आर्ताः पी-
डिताः ॥ ऊनं च तृतीयासमासे दीर्घः ॥ अतएव ते दुर्वहत्वादेव मन्दं मेवयान्ति ॥ तासां सुरङ्गानि अश्वमुख्यः ॥
निवारिरात्रिं मनुष्याणि ॥ ११ ॥ दिवाकरादिति ॥ यो हिमाद्रिः दिवा दिवसे भीतं भयाविष्टमिव उलूकमिवेति ध्व-
नि ॥ गुहासु लीनं ध्वान्तं दिवाकरात् रक्षतीति ॥ दिवाकरात् दिवाविभात्यादिना टच् प्रत्ययः ॥ भीतार्थानां भ-
यहेतुरित्यपादानात्पञ्चमी ॥ रक्षति चायं तन्तुक्षुद्रस्य शरणागतं ममत्वमित्याशयेनाह ॥ क्षुद्र इति ॥ उच्चैः शिरसां उन्नत-
भागानां ॥ नार्याः शरणं प्रपन्ने शरणागते क्षुद्रे नीचेऽपि सतीव सतां ममत्वं ममायमित्यभिमानं ममेदं
तं च व्यजनप्रतिरूपकाद्व्ययात् त्वप्रत्ययः ॥ अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ॥ ११ ॥ लाङ्गूलेति ॥ चम-
र्यः मृगविशेषाः इतस्ततो लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभैः ॥ पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गूले बालहस्तश्च बालधिरित्यमरः ॥ तेषां वि-
क्षेपः धूननं तेन सर्वतो विसर्पिणी शोभा कान्तिर्येषां तैः चन्द्रमरीचिपाण्डुरैः गौरैः ॥ गौरः शारीरसिद्धार्थे
शशाङ्कपीतरुणाविचालितमालतीनां धवलपर्मितानि सामान्यवचनैरिति समासः ॥ बालव्यजनैः चामरैः यस्य
हिमाद्रेः गिरिराजत्वं गिरिराजशब्दस्य अर्थवत्तां ॥ अभिधेयवत्तां कुर्वन्ति राजानो हि छत्रचामरादिचिह्नादि

10

लदा

तिमावः ॥ यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां यदृच्छया किंपुरुषांगनानां ॥ दरीगृहद्वारविलंबिबिंबास्तिरस्करिण्यो जलदा भवं-
ति ॥ १४ ॥ यत्रांशुकेति ॥ यत्र हिमाद्रौ अंशुकाक्षेपेण वस्त्रापहरणेन विलज्जितानां किंपुरुषांगनानां किन्नरस्त्रीणां यदृ-
च्छया दैवगत्या दरीगृहद्वारेषु विलंबिबिंबाः लंबमानदेहाः जलदाः तिरस्करिण्यः जवनिका भवंति ॥ प्रतिसीरा
जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सेत्यमरः ॥ तिरस्यन्तरयस्यामिति सलज्जकं द्वाराच्छादनत्वेन तिरस्करिणीत्वस्यप-
ह्नतापयोगित्वात्सारिणमालंकारः ॥ १४ ॥ भागीरथीति ॥ भागीरथीनिर्झरसीकराणां गंगाप्रवाहपयःकणानां
वोढा प्रवाहकः यः हिमाद्रेः मुहुः पुनः पुनः सद्यापौनः पुन्ये ॥ मुहुः पदं अभीक्ष्णमसकृत्स्यान्मुहुः पदमित्यमरः ॥
तो ॥ कंपितदेवदारुः भिन्नानि विस्तारितानि शिखिनां बर्हाणि पिच्छानि येन सः वहिनियनत्र वातः
वायुर्मार्गणात्रयणशीलत्वमोदात्सेव्यत्वं सूचितं यस्य हिमाद्रेर्वायुः पवनः अन्विष्टमृगैः मार्गितमृगैः
सेवितभावः ॥ अन्विष्टं मार्गितं मृगितमित्यमरः ॥ किरातैरासेव्यते ॥ १५ ॥ सप्तर्षीति ॥ सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाणि
सप्तर्षयः दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः ॥ तेषां हस्तैः अवचितेभ्यः अवशेषाणि अवशिष्टानि
पद्मानि ध्यातिरश्चोर्ध्वमुखैर्विबोधयति इति चयावः ॥ कर्मणि घञ् प्रत्ययः ॥ अनेन पद्मानामाधिक्यं सूचितं
यस्याहिमाद्रेः रुहन्तीति रुहाणि इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः ॥ अधस्तु परस्यान्सरांसि तत्र रुहाणि
रुहाणि निपद्मानि अधः परिवर्तमानो अंशुभिर्नियतस्थानस्यैवेतु ऊर्ध्वमुखैः मयूखैः प्रबोधयति विकाशय

॥ शैलानामधिपत्वं अधिपतिलं प्रस्यंतपुरोहितादिभ्यो यगिति यक्प्रत्यय ॥ अत्रातिष्ठत् ददाविति भाव ॥ ५

कु॰ ५ पतित्वकुदाचिद्धोमुद्रे वे अतिमतं उ महत्त्वादस्य च मेरोरिति भाव ॥ सपत्क्षपिमंडलं तं धृत्वादृष्य ध्येति द्योतितं पिंडका अतस्तेषां
अनुसरा रूढ़ता वस्तु युत ॥ १६ ॥ यज्ञांगति ॥ यज्ञांगानां यज्ञसाधनानां सोमलतादीनां यो योनि प्रभवस्तस्य भावस्तत्वं दृष्टं
ते विष्णुपुराणे ॥ यज्ञांसार्थं मखसत्त्वं हिमवान् चलेश्वर इति ॥ धरित्रीधरणक्षमं धारयायाम्यसारबलं ॥ सारो
बलेस्थिरांशे च त्यमर ॥ अथवा तल्लाघे प्रजापति स्वयमेव कल्पितो भवत्प्रगपितोयस्य यज्ञं वायुर्विमिनुतथा लंबोम
स्यराडुः कुटुंबः ति धाति भुवारोहिमवतोहस्तीतिस्मृतमितिभाव ॥ उक्तं च ब्रह्मांडपुराणे ॥ शैलानां हिमवतां च
शैलानां सागर ॥ धर्मेण धर्मेणाधिपतिं चक्रे ॥ चित्ररथं च विभुरिति ॥ १७ ॥ कुलस्य प्रतिष्ठार्थं प्रस्थिति ॥ ॥
मेनानुसीमरूपसरः पितृणां कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितये ॥ मनानामपि माननीयां आत्मानुरूपां विधिना पय्यमि ॥ समा
नसीमिति ॥ मेरोः सरवाइति मेरुसखः बृहत् सपन्न इति भाव ॥ स्थितिज्ञः मर्यादामित् ॥ स्थितिसंपत्ति दृष्ट्वा पितासहि
मादिः पितृणां मानसी कन्या सकुलजातां मेनां नामापि माननीया पायागाद् ब्रह्मवादाभ्याशुज्यामित्यर्थः ॥ उक्तं च पुराणे तस्यः
स्तत्रैजन्महिनेन विहारिणीतया ॥ तत्रज्ञ भूस्तवादिन्यायोगिन्योपाप्युभोरज्जंइतं आत्मानुरूपा कुलशीलसादृ योदि हि ॥ स
दृशीमेनां मेनकादेवी कुलस्य स्थितयेप्रतिष्ठायै विधिना शास्त्रेण पूर्वमपरिणीतवान् ॥ उपायमः स्वकरणे त्यानेनपद ॥
तथा चमानसीं कन्यां मेनां नाम महागिरिः ॥ पत्नीं हिमवतायस्या पुत्रो मैनाकउच्यते ॥ इति ब्रह्मांडपुराणे ॥ १८ ॥ प्राक्लेति ॥ अ
थकाले क्रमेण गच्छतः कालेनेत्यर्थः ॥ तयोमेनाहिमवतोः स्वरूपयोरनुसाद्दयोनुगुणे अथ यस्मात् तेन निरूपणानंतदा
ग्यप्रवर्तितप्रसंगेशास्त्रानुसारिणीत्यर्थः ॥ सुरतप्रसंगे सुरतकर्मणिप्रवृत्ते सतिमनोरमं यौवनं उहहता भूधरेण

उपपत्या मेनायाः समभवत् स्वकुलोपरितयोनीगर्भपुष्पकमलोद्भवे ॥ गर्भ इत्यर्थ्यते प्रादि पतनपुष्पं कुतोमवृत्तः ॥ १९ ॥ अ
सूतेति ॥ सा मेना नागवधूपभोग्यं नागकन्यापरिणेतारमित्यर्थः ॥ असौ निधिचंद्रसख्यं समुद्रकृतमैत्री च सेरव्य
मूलस्य च यन्नाद ॥ पक्षच्छिदि पक्षछेत्तारे सत्यपि वृत्रशत्रावितीन्द्रे कुपितेऽपि ॥ स्वत्रवान्विचारे रुद्र कुपितसत्यपिकुलिशाहतौ
नाबद्धप्रहाराणां स्वबैधवृत्तौ वेदनाज्ञानात् ॥ इतिवेदनाज्ञः ॥ अतोनुपसर्गे कः उपपदमिडी समासः ॥ पूर्वं वेदप
मन॰ ५ सत्यकल्याणाय वरारोणा गमैनं यम [illegible] मिति भाव सर्वपर्वतपक्षच्छेदेऽपि तस्य स्वयमिक्षन्नपक्ष एवेति मैनाक
स्योत्कर्षः ॥ तादृक्पुत्रत्वं हिमाद्रेरिति सार्थकत्वं मेनाकवर्णनस्यास्त्येवं मेनकां तान विज्ञाय यतवापिता ॥ नापगंहत
तोपातः पुत्रिका धर्मेराक्ष्यति ॥ आत्मातृकापरि ध्यणयं निष धात्मावल्याभ्यां हिमवतोत्वं दशिं समिमिवं वरायती ॥
२० ॥ अथेति ॥ अथमेनाकजन्मान्तरं दक्षस्यदक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी सतीसती [illegible]
[illegible] एवं भार्या सतीपतिव्रता ॥ सतीसाध्वी पतिव्रता तु त्वमरः ॥ सतीनामदक्षीपदे दक्षस्य कुतोरिषत्वी ॥ अयमनेन सम्बन्ध
पदेयामनयुक्तोपरिलायोगेन मार्गेणविसृष्टदेहा सती जन्मने पुनरुत्पत्त्यर्थं शैलवधूं मेनां प्रपेदे ॥ अत्र किल देवी पुरादक्ष
ध्वैरसर्वत्र आमातृ पुनर्भावितृ सत्यपदवृत्तो सामहितदातस्य सार्ब भवत्र बज्ञामेसहमाना पितरस्यजुत्तयाचा तातु
स्यस्तत्रो ग्योगाग्निना दहतिति कथानुसंधेया ॥ २१ ॥ सेति ॥ सा भव्या कल्याणी सा सती भूधराणामधिपेन हिमवता समाधि
मत्या नियमवत्यामिनकायां सम्यक् प्रयोगात् साक्षात्कारणात्कृतो परिहताया भव्याया नीतोऽत्साहगुणेनोत्साहशील्य
कर्त्री संपदीचात्वादि उत्साहितापद्धतेः एधितावकर्मणि लुङ् णिच भावकर्मणोरिति चिण्प्रत्ययः ॥ २२ ॥ प्रसन्नेति ॥ प्रसन्ना

कु.१.
६

निर्मलादिग्वियोयत्रतत्प्रसन्नादिक्पांशुविविक्तःपांशुरहितोवातोयस्मिंस्तत्तथोक्तंतस्याःपार्वत्याःजन्मदिनंतज्जन्मदिनं
शरीरिणांस्थावराःवृक्षादयःस्वसंभवासत्यादिनावरचरत्यर्थः॥जंगम्यतेभृशंगच्छंतीतिजंगमाःदेवदत्तादयस्ते
षामदय॥गर्मेर्यङ्‌तासांचाचरस्थावराश्चजंगमाश्चस्थावरजंगमास्तेषांस्थावरजंगमानांसुखायानंदायाभूत्शरीरि
णांशरीरधारिणांसुखायानंदायशंखस्वनानंतरंपुष्पवृष्टिर्यस्मिंस्तत्तथोक्तंबभूव॥२३॥तयेति॥स्फुरत्प्रभामंडलयापार्वत्यादिदिवासावित्री
जननीसरस्वतीस्फुटीलयादिनाद्दुराम॥विदूरस्याद्रेःभूमिःभूलग्नमणिविदूरभूमिः॥अथविदूरस्यगिरेःरत्नंगराभ्रः
कामतालवत्सीमंतमणरस्यायावकरांभवदितिबुधाः॥नवमेघशब्दोद्भिन्नयारत्नशलाकयाकुर्वाणेवसतरा
चकासे॥२४॥दिनेदिनेति॥दिवसेदयापयासाल्पश्चाद्यादुलेनेत्यर्थः॥अन्यदिवसान्यच्चदिनेप्रतिदिनेनित्यवीक्ष्ययोरि
तिवीप्सायांद्विरुक्तिःपरिवर्धमानाउभयत्रसमानमेतत्साबालाचंद्रमसइवचांद्रमसीलेखेवलावण्यमयानुका
तिविशेषप्रचुरान्मुक्ताफलेषुछायायास्तरलत्वमिवांतरावर्तिभानीतिपटेगपुतलावण्यमिहोच्यतइतिश्रपालः॥वि
शेषान्अपचयवान्विशेषावयवाव्यक्ताश्चित्पुलकउमालया(?)ज्योत्स्नायामंतरंअंतर्दोर्नएषातानिज्यात्स्नांतराणि
ज्योत्स्नयाअंतर्हितआयत्तानितन्मयानीतियावत्॥अन्याःकलाःकलांतराणीतिपुरुषसेतिसमासः॥स्थानांतरेयान्य
ताद्दर्शरवांतद्विषुचांतरमित्युभयत्रैवयत्रशब्दःश्रूयत॥पुपोषपुपोषितचरवृत्तीसयमनेकवाद्यावाक्यार्थोपमहत्या
हृदंडी॥वाक्यार्थोनैवपाक्यार्थःकापिपदोपमीयतेएकेनेवडामूलासावार्थापमाद्विधेति॥२५॥तामिति॥बंधुप्रिया
तांबालांबंधुजनःपित्रादिःआभिजनादागतेनअभिजननापित्रादिपूर्वबंधुसंबंधोपाधिकेनसर्यः॥अभिजनोदू ॥२

शेभूमोषधाःइतिकात्यायनात्मापर्वतस्यापत्यंस्त्रीपार्वती॥तस्यापत्यमित्यण्॥यंतातर्ड़िपुद्गतिजुहाय आहूतवान्हूयतेलिट्॥
पर्वतजन्यत्वात्पार्श्विनापार्वतीतिनामभृगामेत्यर्थः॥पश्चादामिलनत्नाम्नेत्युत्तरमात्राजनन्याउमेइतिसंबोधने
उइतिसंबोधनेपादपूरणेबितिगणव्याख्यानमात्रात्नानिषेधउमेतिअपिवत्समोकृतेत्यवरूपेणतपसस्तपश्चर्या
तःचारणाधीनाद्विमितदस्यपादन्तल्लालयमी॥निषिद्धावारितासतीसुमुखीचालाउमेत्याख्यानामधेयउमारख्या
जगाम॥२६॥महीभृतेति॥पुत्रोऽस्यास्तीतिपुत्रवान्पुत्राःभ्रातृपुत्रास्सन्दोहितस्यामित्यकुत्राय॥तस्यसतोपुत्रवानभूमा
र्थमनुपतस्यपुत्रवतोपिबहुपत्यस्यापीत्यर्थः॥महीभृतोहिमाद्रेर्दृष्टिश्चेक्षुस्तस्मिन्नपत्येतोके॥आदद्दितरस्वेपि
त्यंतोकुत्तयाःसंमद्दस्यमरः॥तस्यापार्वत्यामित्यर्थः॥तृप्तिंजगाम॥तथाहि॥अनंतपुष्पस्यानानाविधकुसुम
स्यमधोर्वसंतस्यबंधिनीद्विरेफमालाभृंगमाला॥द्विरेफपुलिंदभृंगषट्पदभ्रमरालय इत्यमरः॥चूतस्यविकारः
५ चूतेच्युतकुसुमअवयवेचप्रत्ययोधिकारात्प्यदितिविकारार्थोऽप्यन्नस्यप्रत्ययस्यलुक्॥प्रकरणेतुपुष्पमूलफले
पुचकुलमितिवनगात्रुकुसविशेषः॥सातिशयःसंगायस्यासातथोक्ता अत्यासक्तेत्यर्थः॥२७॥प्रभामहत्याइति॥
प्रभामहत्यामहत्याधिकतयाशिखयाज्वालयादीपइवशिखादीपयारवणाचावपरिभाषात्रैनवपदेशः॥त्रयोमार्गाः
यस्याःसातथात्रिमार्गेयामतःकिन्यातत्तीयाधोलोकस्थितिदिवःस्वर्गःइतिविषयंत्रिशाद्दस्यत्रिमार्गयत्पुराणार्थत्वंदिव्य
तेश्चपत्रषेकविधानदिव्यंतत्रसर्थइतिसीरस्वामी॥तस्यमार्गोवसंस्कारोव्याकरणजन्यःशुद्धिस्तइत्यागिरा
वाचामतेपात्सम्यनिहितःधिवाविद्विमुतेगीतिमाघः॥मनसःइपासंविद्यतेयस्यासोमनीषीविद्वानिवपावद्र

कु॰र॰
७

त्वात्साधुः स्वयापार्श्वत्वासहद्धिमवानभूत॥२९॥मंदाकिनीति॥सा पूर्ती बाल्येवयसिक्रीडानांरसःस्वादोरुचिरिति
यावत॥तत्क्रीडारससंभोगपरसेस्वादइतिविश्वः॥निर्विशतीव भुंजानेव निर्वेशोभृतिभोगयोरित्यमरः॥आविश्य
घानुभवतितुभोगमात्रंभावः॥सरवीनामध्यगतासतीमंदाकिन्याः सैकतवेदिकाभिः कंदुकैः कृत्रिमपुत्रिकाभिः
तत्क्रीडितिक्रियत्वात्॥कूर्मेमन्त्वमितिममागमध्यपुत्रकैः पांचालिकाभिः पांचालिकापुत्रिकास्याद्वस्त्रदंतादि
भिर्दीभिः कृताइत्यमरः॥सखायाकृतिनिकटभूमत्वय॥मुहुः रेमे॥२९॥तामिति॥स्थिरस्थायीउपदेशः शास्त्रावबोधो
यस्यास्तांमेधाविनीत्यर्थः॥तांपार्वतीमुपदेशकालेविद्याग्रहणसमयप्राप्तेविद्याः पूर्वजन्माभ्यस्ताविद्याइत्यर्थः॥श
रदिगंगांहंसमालाइवनक्तंरात्रौमहौषधीः लताविशेषाः आत्मभासः स्वदीप्तयइवप्रपेदिरे॥तृणाद्योषधीषुतेजो
निधापरंचिरस्थायतिइत्यागमः॥इतिरात्रि॥गुणानसामर्थ्यात्उपदेशमंतरेणैवागम्यते॥३०॥असंभृत
मिति॥अथविद्याग्रहणानंतरंसाअंगयष्टेःसंभृतंअयत्नसिद्धं मंडनंप्रसाधनंआसवारव्यारहितंअनास
वारव्यंमदस्यकरणंप्रसाधनं॥मद ओद्रेकहर्षयोरितिरत्नाकरः॥कामस्यपुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रंभेस्त्रंभूतं
बाल्यात्शैशवात्परं अनंतरंभाविवयोयौवनंप्रपेदे॥प्राप॥यौवनेनेयंयुवतयः प्रसाध्यते॥मध्यंविका
रमयंतेचेतिभावः॥अत्रद्वितीयायांद्वितीयायांआसवरूपकारणाभावेपितत्कार्यमदोक्तिर्विभावनालंकारः॥त
दुक्तं॥कारणाभावेकार्यस्योत्पत्तिर्विभावनेतिप्रथमतृतीययोस्तुतत्कारणाभावेनाधावेन आरोप्यमाण

पतेदेवानांरूपंपारांगुष्ठप्रभृतिवर्णयेतमनुष्याणांचकेशादारभ्येतिधार्मिकः॥

योर्मिहनत्वमद्गस्यत्वयोः प्रकृतोपयोगित्वात्वर्णनमाइत्यलंकारः॥सर्वत्रालंकारः॥तल्लक्षणमुक्तं॥३१॥उन्मी
लमिति॥नवयौवनेनप्रथमयौवनेनविकृतंप्रकटितावयवं अभिव्यक्तं जितस्तनघटजनादिस्थानमित्यर्थः॥तस्याः
वपुः तूलिकयाकूर्चिकयाचालाकृयत्यर्थः॥तूलिकाकूर्चिकायाशयापकरणेषुपद इतिविश्वः॥उन्मीलितंरंजनद्रवे
णाद्भासितंसमुल्लेखरूपमितियावत्॥उन्मीलितंसम्यक्कीर्णमितिविश्वः॥चित्रमालेख्यमिवसूर्याशुभिर्भि
न्नंविकासितंअरविंदमिवचतस्रः॥श्रियायस्यातितच्चतुरस्रंअन्यूनानतिरिक्तंयथाचाम्यतत्वचित्यनेतिचतुरस्र
शोभाबभूव॥अविरिमितथाकोटिरस्तःकोणाश्चबध्यतेइतिहलायुधः॥ताद्दृश्येणेनिः चतुरस्रशोभि
णिनाचित्याइत्यामनः॥चित्रारविंदयोः तूलिकातरणिकिरणाभ्यांघटनवत्॥सिद्धस्यवाङ्गसौष्ठवस्ययौव
नात्प्रकाशोभिव्यक्तिर्भवतीतिभावः॥३२॥अभ्युन्नतेति॥संप्रतिसमदंष्ट्राभिःतस्याः पार्वत्याः पादादिकंवर्णयन्
नभारभते अभ्युन्नतेपादांगुष्ठनखैः प्रभाभिर्निमितन्निक्षेपणाद्भिर्भुन्यासाद्भुतेः रागमतलौहित्यंरागकुंकुमा
दिवरक्तमात्सर्यंलोहितादिधातिरागाश्वत॥उद्गिरंत्याववमंतावविवर्हिताःसारयंताविवस्थितावित्यर्थः॥नेत्रा
ग्निस्तेजोणावर्धत्वान्नम्राम्यतादोषः चक्रतुलनयथाहदंडी॥निष्ठ्यूतोद्गीर्णवांतादिगौणवृत्तिव्यपाश्रय॥अति
सुंदरमन्यत्र ग्राम्यकक्ष्याविगाहतेमिति॥तस्याश्चरणौ तच्चरणौपृथिव्यांभवस्थलोमयपद्मस्थानरहितास्थलपद्मत्वमित्यर्थः
स्थलारविंदश्रियमिवजहतुः स्थलविशेषणेनचियतलोहित्यइतिभावः॥अत्रसामुद्रिकाः यस्याः रक्ततलौपादौ

कु.र.

प्रताप्यत लसुपदेशे॥ एदङ्गुल्यो निहितोऽसास्याघृपतिसमर्तेति॥ क॥ चोपमालंकारः॥ अत्रोपमानस्य स्वधर्मस्य च सा
रविंदश्रियः यच्चरणयोरुपमेययोः भावादरविंदश्रियमिव श्रियमिति प्रकरणापुष्कात्र्विदर्शनालंकारः॥ तद्
तु संभव धर्मयोगादुपमानोपमेययोः प्रतिबिंबक्रियागम्याप स्वत्र सम्यग्निदर्शना तिसार्थसंबंधे असंबंदल
क्षणातिशयोक्तानु प्रतीता अन्ययस्त्वामित्यने॥ के नूस्तुलारविंदस्य संयमेव धय्यसव धापिधानात्॥ ३३॥
सा राजहंसैरिति॥ प्रत्युपदेशलुब्धैः अयथाविधानविधातिभावः॥ तदंवस्य नतिनूपुरशिंजितानि आत्मन भिरा
लक्ष्मिसुभिः शिंजितमं शुक्रूजितापदेशमिव गृहीतुमिच्छुभिरित्यर्थः॥ स राजहंसैः सन्नतांगी कुचभारादिति भावः॥ सापा
र्वतीलीलाभिः विलासैः अंचिताः पूजिताः विभ्रमाः पादन्यासाः येषु तेषु अंचेः पूजायामितिइडागमः॥ ली
लाविलासक्रियेयारित्यमरः॥ गतेषु विषये व्यनीयत चवितिताचि॥ अत्रयथाव्यमस्या हंसेनगतिरित्युत्प्रेक्षा
॥३४॥ वृत्तानुपूर्वेति॥ वृत्तवर्तुले पूर्वे पूर्वं अनुगते अनुपूर्वे गोपुच्छाकारे इत्यर्थः॥ वृत्ते च ते अनुपूर्वे च वृत्तानुपू
र्वे नातिदीर्घे च अनतिदीर्घे महाविभाषयानञ्समासाभावः॥ नञः कारकविंशावृत्यल्पप्रयोगात्व्यमत्वेनु
भवगलितस्याः शुभे तदीये जंघे प्रसृते॥ जंघातुप्रसृता जानुद्वयमरः॥ सृष्टवतो निर्मितवतः विधातुः स
र्वः शेषांगनिर्माणविधौ विषये उत्पत्तिरिक्तावयवनिर्माणार्थमित्यर्थः॥ उत्साद्य पुनः संपाद्य लावण्ये लावण्य
लक्षणंवत्॥ यत्न आसइवयत्नस्तु बबिमित्युत्प्रेक्षा॥ उपादानमतरएकार्यस्यदृढतस्त्वात्गोनां लावण्यपापा
दानेकृत्वात्पूर्वसंचितस्यशेषार्थमेवकार्ये नियोगात्पुनर्लावण्यसंपादनयत्नः स्यादित्यर्थः॥ नागेन्द्र

प

दर्यंजघयोरितिभावः॥ आसेतिकृन्बाधार्थतिङः प्रतिरूपकमव्ययमितिशाकटायनः यत्तु भस्मनातिङन्तप्रतिरूपकं॥ आसे
त्यरितिदेशामर्हिमासाद्यं तिङ तत्र्प्रतिरूपस्याभावात्॥ किंतुकनिनामप्यप्रमादिकः प्रयोगइत्याह॥ वामनस्तु अस
गतिदीप्त्यादानेष्विति धातोर्लिटिरूपमित्याह॥ आसेतितदानीमस्त्यतिदीप्त्यार्थे आसदेदीपे॥ प्रवृत्तइत्य
र्थः॥ ३५॥ नागेन्द्रहस्ताविति॥ नागेन्द्राणां महतां दीनां हस्ताः कराः त्वचि कर्कशत्वात् कदलीविशेषाः॥
रंभाःदयः॥ एकांतशैत्यान्नियतशैत्यादुत्ताः लोकपरिणाहिवैपुल्ययुक्तं रूपलब्धापि॥ अपिनुवार्त्या
कदलीमात्रेस्यतावत्कपरिणाहिनास्तीतिभावः॥ तस्या उर्वोः तदूर्वोः सक्थिपूर्वि पुमानूरुरित्यमरः॥
उपमानबाह्या जाताः उपमानक्रियानर्हे च भवुरित्यर्थः॥ तदूर्वोर्नेकोपदृयनाप्येकातशैत्यमितिभावः॥ ३६॥
एतावतेति॥ आनिंदितायाः अनवद्यायास्तस्याः काञ्चीगुण स्थानंनितंबबिंबं एतावतानन्वेतावते वमुत्प्र
क्षधारणवृत्तानुनयामधयेन वृत्तिरित्यमरः॥ शोभत इति शोभि अवइयर्थक णिनिः ततस्त्वप्रत्ययः॥ अनुमेय
शोभित्वंशोभायस्य सदनुमेयशोभित्वाभित्वप्रत्ययस्तु गतार्थत्वान्नप्रत्ययस्तु इत्याह॥ वा॰मनः पश्चादादौ
नेः स्वहिपूर्वापश्चात्पश्चात्योनंतरमित्यर्थः॥ गिरिरस्यास्तीति गिरिशः॥ गिरिः गिरौ डस्सद्वदसीतिडः रच्चेत्य
यः तेन गिरिशेन अन्यासां नारीणां कमनीयः कामयितुं शक्यः न सत्तीत्यनन्यनारीकमनीयः तमंकं नि
तंबसंगं आरोपितं अधिरोपितमितियावत्॥ एतावतालिंगोतिनपूर्वेणान्वयः॥ गोहिरभ्यर्हितात्कमोगिरः
गिरिशेनितबिंबविश्वात्तरापेक्षापसंगिरिशांकारोहनितंबबिंबत्वात्॥ व्यतिरेकेणार्थतरनितंबबिं

मुखमेवेंदुःस्तनावेवचक्रवाकौमुखेंदोर्भीतिश्चचकोरस्तनचक्रवा
कौ चतयोः न्युत्कुन्युतावलिमंजरीव ॥

कु॰ मा॰ ९
बंधत्वपक्षेपहलुक्लिष्टकाठासाधर्यणिनिसंबविंबस्यतुपक्षसपक्षयोरन्यतरप्राज्ञानतिकृतिनिष्कलंकमनुमा
नमितिअलंकृतिसरमणा ॥ ३७ ॥ तस्याइति ॥ नीवीवंधस्यग्रंथिरुच्चकटिवस्त्रबंधयिनीविपरिमोगपिचस्य
मरः ॥ अतिक्रम्यउत्तीर्यमरुत्तिनमेनाभिर्भविष्टातन्वीरोमराजस्तस्याः पार्वत्याः नुवरोमराजिः सितलरस्या
सितस्यइंद्रनीलस्यार्चिर्भावः ॥ तस्याः पार्वत्याः मेखलातन्मेखलातस्याडलमनुवर्तते नुन रोमावल्याःमतरत्वात
साद्व्यः यद्वातस्याः नीवीमेखलातचतद्वस्थानात्मणेरर्चिः प्रभेवराजते ॥ ज्वालाक्रोसानप्रत्यार्चि
र्यमरः ॥ गंभीरनाभीतिक्षेपकं ॥ ३८ ॥ गंभीरनाभीति ॥ तस्याः देव्याः नवरोमराजिः गंभीरनाभिरिद्रसन्नि
धानेगरत्वासिनाभिर्गंभीरनाभिः सेवहूद संलापाप तस्यसन्निधानतत्समीपतुचरराज ॥ क्रियाविशेषणंघातु
त्वसा ॥ मुखचंद्रमीतस्तनचक्रवाकचञ्चुन्युतावलिमंजरीव ॥ चुंचुरस्त्रोटिरुभेस्त्रियामित्यमरः ॥ ३९ ॥ मध्येन
सि ॥ वेदिर्विदिः परिष्कृताभूमिरित्यमरः ॥ वेदिरिव विलग्नः मध्यायस्याः साबालापार्वतीमध्येनमध्यभागेनतु
कसोम्यवलिवयंकामस्यारोहणार्थं नवयौवनेन पुरुषेणरचितसोपानमिव बभौरत्कुलत्वसा ॥ ६ ॥ अन्यो
न्यमिति ॥ अन्योन्यंपरस्परकर्मव्यतिहारसर्वनाम्नोद्वेस्तइतिवक्तव्यात् ॥ द्विरुक्तिः समासवच्चबहुलमितिव
चनात्समासपक्षेपूर्वपदस्यप्रथमैकवचनमुदरादिवत्तउपरुद्धेतेपादंगारवर्णमित्यर्थः ॥ उत्पलाक्ष्याः
तस्याःस्तनद्वयंतद्घृतंभातिनप्रकारेण भरद्वक्तरितिः उपामम्रखस्यलक्ष्म्या चक्रस्यतिस्वरूपकस्यनत
स्यस्तनद्वयस्ययथायेनप्रकारेणमृणालस्यसूत्रांतरविसतंतुमात्रायत्रोदोषिअलभ्यंचबंधुमराक्ष्यो ॥ अ

९८

तरमवकाशोयथास्यामर ॥ अत्रसंबंधेसंबंधलक्षणातिशयोक्त्यलंकार ॥ कुचयोः पीवरार्थेतिशयार्थमयमेकोक्तस्यस
बंधेपिअसंबंधअतिपालनादिति ॥ ४१ ॥ शिरीषपुष्पेति ॥ लोकेपुष्पसुकुमारत्वमवकुसुमान्त्रस्यसाधकतमत्व
मितिसिद्धतस्याह ॥ तस्याउमायाःदोर्बाहूशिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्ये मार्दवयपौस्तौतथौ ताविलिमवित
र्कः उरूः ॥ कुतः याबाहूपराजितेनापिपूर्वं निर्जितेनापिमकरध्वजेनकामनहरस्यकंठपाशोकृतउत्क्षिप्तौ ॥ तं
ठालिंगनप्राप्ताविस्वर्थः ॥ तदसाध्यसाधनात्प्राधिक्यमितिभावः ॥ अत्रबाहोरोपितेकंठपाशत्वस्यप
कृतेचरानिर्यातनापर्यायात्परिणामालंकारः ॥ ४२ ॥ निर्भर्सितेति ॥ निर्भर्त्सितातिरस्कृताऽशोकस्यलता
नांप्रसूतिःपल्लवोयेनतत्तथोक्तमनोहराःनरवायत्रतत्तस्याःपार्वत्याः इदतदीयं पाणिद्वयंकरयुगलंनवो
दितउद्यन्इंदुश्चंद्रःतस्यप्रतिमामूर्तिर्यत्रतत्तस्यचंद्रमाःशोभांप्रदोषेप्रदोषसमयेविफलीचकार निर्जि
गाय ॥ ४३ ॥ कंठस्यति ॥ स्तनाभ्याबंधुरस्यान्नतस्यकंठस्यनिस्तुलस्यवर्तुलस्यामुक्ताकलापस्यकलापोभू
षणंबर्हेरसेमरः ॥ अन्योन्यस्पभाजनत्वात् ॥ भूषणभूष्यभावः अलंकार्यालंकारभावः साधारण्यास
मानोवभूव ॥ भूषितअनेनेतिभूषणं भूष्यतेयत्भूष्यं भूषणं च भूष्यं च भूषणभूष्यतयाभावः ॥ भावप्र
योगंभूष्यभूषकोवभूवतुरित्यर्थः ॥ अत्रकंठमुक्ताकलापयोःशोभित्वकारणान्योन्यजनकत्वान्योन्यालंका
रःतदुक्तं ॥ परस्परक्रियाजननेन्योन्यमितिभावः ॥ ४४ ॥

९५

कु.र.
१०

चंद्रमिति॥ लोलाश्चलापरिभ्रमणशीलेत्यर्थः॥ लक्ष्मीः कान्तिभामिनी देवता चंद्रगता प्राप्ता सती पद्मगुणान् न भेजे॥ ध्या
दीन्नामुकेनानुभवति पद्माश्रिता सती चंद्रमसः इत्यत्र चंद्रमसीभिरिव्याच्याता भिरव्यानामेवाजयोरित्यमरः॥
उमामुखं प्रतिपद्य तु लोचंद्रपद्मसंश्रयः कारणं यस्याः सा संश्रया प्रीतिमानंदमवाप॥ तत्रोभयोर्गुणसमवायिति भा
वः॥ अत्रोपमानच्युतं चंद्रपद्मयोः स्ययोर्यस्यामुखाद्याधिक्यगुणस्योक्त्या व्यतिरेकालंकारः॥ न तत्तदले॥
मेदेत्र धान्यत्वप्रमानादुपमेयस्याधिक्यानिपर्ययवान्व्यव्यतिरेकइति॥४४ पुष्पमिति॥ पुष्पंपुंडरीकादि कप्र
वालपल्लवउपहितं निहितं तस्याः यदि॥ प्रवालो वल्लकीदंडे विद्रुमे नवपल्लवे इति विश्वः॥ मुक्ताफलं वा स्फुटं निर्मले
विद्रुमे तिष्ठतीति स्फुटविद्रुमस्थं स्याद्यदि॥ ततस्तर्हि विशदस्य शुभ्रस्य ताम्रे अरुणे ओष्ठपर्यस्तस्य प्र
सृता रुक् कांतिर्यस्य तस्य तथा तस्याः पार्वत्याः स्मितस्य अनुकुर्यात् स्मितमनुकुर्यादिति भा
वः॥ न भाष्यमाणमस्यायाहितसंबंधमाचविसक्ता यापष्ठी॥ अत्र पुष्पप्रवालयोर्मुक्ताविद्रुमयोश्च संब
धिसंबंधा लिखार्योक्तिः सा च संभावनयेत्यलंकारः॥ सर्वत्र्यकारे विशेषरूपपुष्पमुक्ताफलयोरुपमानयोः
प्रकृतताकल्पार्थमुपमेयता कल्पनात्॥ प्रतीपालंकारः॥ सचपूर्वोक्तातिशयोक्त्यनुप्राणितउपमानचक्र
मुपमेयता कल्पनेन वा प्रतीपमितिलक्षणं॥४४॥ स्वरेणेति॥ अभिजातवाचि मधुरभाषिण्यां तस्यां पा
र्वत्यां अमृतस्रुता अमृतस्राविणा पिकपुं॥ स्वरेण नादेन प्रजल्पितायां आलपत्यां कृतेरिते:॥ अन्येः प ॥
कादिभिः पुष्टा कोकिला पि मुख्ययाः स्या ह्यातिबचनं भावात् प्रमाथ॥ ताडयमाना वाद्यमाना विप

१९

मरुद्वाधितंत्रीरिव अपीत्तरी तंत्रिभ्यः इति तंत्रीधातोरोणादिको ईकारप्रत्ययः॥ प्रातिकूल्यभावना नाह्लादिकाद्दिलो
पतंतद्वत्॥ अवीलक्ष्मीतरीतंत्रीड्वी धीश्रीणामुदाहृतं॥ सप्तानामिव शाहूनां सेलोपो न कदाचन॥ इति संग्रहः
रतेष्टुतानभवतीत्यर्थः॥ श्रोतुर्जनस्य प्रतिकूलस्तत्र हि काकस्वरेकदाव नादो भवतीति शेषः॥४५॥ प्रवातेति॥
प्रवातप्रसूतवाततस्त्वंवयंनिकुलस्थलता नीवेनरोपानीलत्पलं तत्सदृशामित्यर्थः॥ अधीरविप्रेक्षितं चकितविलो
कितमित्यर्थः॥ आयतातस्याविशालनेत्रवाततयापार्वत्या मृगांगनाभ्यो हरिणीभ्यः गृहीतं नुअप्यस्त अथवा मृगांगनाभिः
तस्याः सतेः पार्वत्याः पंचस्यावृत्तमिति॥ गृहीतंनु अत्रान्तःस्थितस्यपरस्य रस्यग्रहणासंभवलक्षणाद्युत्प्रेक्षेति
केचिदाहुः तदुपजीवि संदेहालंकारः॥ इत्यन्ये उभयोः संकरः॥ इत्येके॥४६॥ तस्या इति॥ आयतं दीर्घं लेखया
दीर्घरेखयेयोस्तस्याः पार्वत्याः भ्रुवोः संबंधिनी शलाकया अंजनेन निर्मितेव॥ स्निग्धतायाः कांतिर्वतेदृशी च
तुरविलाससंभृतासाकांतिर्वीक्ष्य॥ अनंगः स्वचापसौंदर्यमदं तंमदं मुमोच॥ इति सौंदर्ययोति
त्प्रेक्षालंकारः॥४७॥ लज्जेति॥ तिरश्चां तिर्यग्जातीनां चेतसि लज्जा स्याद्यदि तदा स्वाय स्वाभावो ऽसचामरसदृश
नासीति भावः॥ पर्वतराजपुत्र्याः पार्वत्याः चारुरखादियाठात॥ पुत्र्रा हुर्राडीपू॥ तत्प्रसिद्धकेशपाशकेश
कपलापे॥ पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे इत्यमरः॥ प्रसमीक्ष्य दृष्ट्वा चमर्यो मृगविशेषाः वालाः

20

कु॰र॰
२२

प्रियाः यासां ताः इत्यिग्रेहेवाले प्रियत्वं ॥ प्रियबालवालप्रियस्येति परनिपातः ॥ लतलोर्जुएगच चनस्येति वत्त्वात् पु
षड्भावं ॥ शिथिलं कृतं ॥ निउक्तत्वात् न शिथिलं प्रतीत्यर्थः ॥ एतत्वता अनिर्लज्जत्वस्यानि शिथिलीचकारण
हेतोराधवचएंदेवा अन्यार्थत्वेनो कथाकाव्यलिंगमलंकारः ॥ तदुक्तं ॥ हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिंगमुदाहृ
वि४ तमिति ॥ ८० ॥ सर्वेति ॥ हव्याः भागान् सर्वाञ्चयवान् वरेण्ड्रलौ इदानीं सकलशरीर वरेण्यन्नाह ॥ किंच
कुलासापार्वतीविश्वसृजा निधाचाएकचातिष्ठतीसकृत तस्यसाद्दर्शस्य सर्वस्य लगतस्यत्वर्थः ॥ हिद्ध सपादुद्
मिष्टपत्रयत्नाद्यधाजपलचारिकुलामुरव रचिताकृतवर्कातिजत्रयोः र भाउर्वा उत्तिपधाम्रदेत्ततेतधा
गरूनानानतिकूमाहि नियमितनसर्वबा उपमादृव्या गाचद्वारविराधुपमानेबस्तं नासमुत्रयेनसमाहा
रएगनिर्मितासष्टादिद सयबतिपूलात्व साद्दर्शाधनलाहिशिष्टस्य ह्योरिति ॥ ८१ ॥ तानारदेति ॥ कामे
नस्वेछयाचरतीति कामचरानारदः कदाचित् ईशितुः समीपकन्यातापार्वतीस्यापितुः किल ॥ प्रमण्णानकन्ययाहर
हरस्यार्धाष्टस्याई हरतीत्यर्द्धहराद्ररतरमुधमानोजनि अन्वप्रत्ययः ॥ शरीरस्यार्द्धं तांचारीरा अर्द्धहराकुल
पुरःधरादिपदवयवहारासमुदायस्याविरोधत्वात् समासः ॥ अन्यथाचसमप्रविभागवचनेबाद धनपूर्वसं
मिति अर्धत्रारीरेत्सहरेतिस्यात्तएवएव धूमसपुलीक्षाभार्यापूर्वकालत्यादिनासमासः ॥ भाविनी भाविनी
समादिष्ट ॥ हरस्यार्द्धांगहारिएयैकपत्नीभविष्यतीत्यादिष्टवानित्यर्थः ॥ ८२ ॥ गुरुरिति ॥ गुरुः पितापु

29

रुर्गाष्पतिपित्राद्यौरित्यमरः ॥ अतोनारदवचनाद्धेतोरस्याः पार्वत्याः प्रगल्भं वयस्यापितेयौवनेसत्यपिनिवृत्ताे अन्याभि
नवेरजामात्यं भिलाषा वस्यसत्यात् सन् ॥ वरान्यकृपत्नामात्रागितियेजयति ॥ तस्मिन्नन्यावरातरनाग्निविदो
निस्पर्धः ॥ कृतोसीनिव धूस्यात्राभ्याह ॥ कैतद्गति ॥ सथाहि ॥ मंत्रे पूतंसम्स्कृतंहूयतइतिहव्यंहविस्तदाग
नेःपावकाद्दते स्त्रुत्गानुचिनासन्यार्थपीसरंत्तं इतिपंचमी ॥ अपराणिसतजांसि सुवर्णादीनिनाई तिनभ
जंति ॥ ईश्वराद्न्यस्य वरस्य तद्योग्यस्याभावाद्द्रत्वेसत्तिभावः ॥ ८३ ॥ तद्देवसमेयाहयदीयतामितिचा
क्याह ॥ अयाचितारमिति ॥ अद्रिहिमवान् रू याचितारं अयाच्यमानं देवंदेवंदेश्वरं स्वतापार्वतीग्रा
हयितुं स्वयमेवाहपरिग्राहयितुं नशशाक ॥ नोत्सेह ॥ आज्ञदंदिकिपिपरिग्रेहात्ममितिग्रहहि कर्मसंज्ञा ॥
तथाहि ॥ साधुः सज्जनः साधुर्वा ईप्सितार्थीसज्जनेन्चाभिधयाविदितिविश्वः ॥ अभ्यर्थनाभंगभयेन
वांछाभंगभीत्यार्ह प्रेप्सिविषयेमाध्यस्थ्यमोदासिन्यं अवलंबते ॥ ८४ ॥ नचतत्त्वैव स्थितः किंतु पापासरं चिति
तवानितिचेतकु प्रसंगेति ॥ यदैति ॥ सुजानाः द्दासाः यस्याः सा सदृतीसापार्वतीपूर्वजनने पूर्वस्मिन् जन्मनिपूर्वा
द्विभ्योनवभ्यो वेति तस्मिन् नादत्त्वादिविकल्पः ॥ पादात्तरं ससर्ज तत्याज ॥ तदाप्रभृत्येव तदाद्येव यथाभूथाप
शुनापतिः विमुक्तसंगः संन् त्यक्तविषयसंगः सन् अपरिग्रहो अपत्नीको भूत् ॥ स्वयंतपरिग्रहाहत्यर्थः ॥ पु
त्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाइत्यमरः ॥ ८५ ॥ सइति ॥ कृत्तिवासाश्चर्मांबरः ॥ अजिनंचर्मकृत्ति

22

कु॰र॰टी॰
१२

स्त्रीत्यमरः॥ यतात्मा नियमवान् स पशुपतिः तपसे तपोऽर्थं गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु गङ्गाप्रवाहेणोक्षिताः सिक्ताः देवदा
रवो यस्मिन् तत् तथोक्तं किंचित् [illegible] हिमाद्रेः प्रस्थं सानुमध्युवास॥ [illegible] उपासितेत्यर्थः॥ वसेश्च
तिपत्स्व्यात्कर्मसंज्ञा॥ प्रस्थोऽस्त्री सानुमानस्यादित्यमरः॥ ५६॥ गणा इति॥ गणाः प्रमथादयः गणाः प्रमथमसेवो
पाद्ज्ञमरः॥ नमेरुप्रसवावतंसाः सुरपुन्नागकृतसमेरुशेखराः नमेरुः सुरपुन्नाग इति वैजयन्ती॥ स्पर्शवन्ति
सुखस्पर्शानि मृदूनीत्यर्थः॥ भूर्जत्वचः भूर्जपत्रवल्कलानि वसानाः दधाना इत्यर्थः॥ म
नःशिलाभिः धातुविशेषैः विच्छुरिताः अनुलिप्ताः असन्तः शिलेयं [illegible] शिलापाट
दृष्टस्त्रीविभागाद्विशेषार्थे [illegible]॥ शिलाजातम् [illegible] तेपुनर्दुष्वासशिलातले पुनिषेदुः उप
विविशुः॥ ५७॥ तुषारेति॥ तुषारसंघातः हिमसंघातस्तस्य शिलाः शकलानि तासु खुराग्रैः समुल्लिख्यन् दर्पेण
कृतोऽभिधुरोऽदर्पकल्पः विविक्तैः भीतैः गवयैः गोसदृशैः मृगविशेषैः कथंचित् कष्टेन [illegible] ककुदस्यास्तीति
ककुद्मान् वृषभः असोढः सिंहानां ध्वनिर्येन सः सिंहध्वानम् असहमानः सन् उन्ननाद॥ उच्चैर्ननाद॥ स्वभा
वेमयतोल्कमनुकाकृतीतिमितिलक्षणा॥ स्वरेणेति अभिजातं वाचिमधुरभाषिण्यां तस्यां पार्वत्यां जातम्
सुताअन्यपरस्वानुस्वरेणेनाहिनपजल्पितायां आलपन्त्यां कृतेरित अन्यैः काकादिभिः पुष्पअन्यपुष्टाबा
तम्यलंकारः॥ सद्भुतम्॥ स्वामाधाति रसोन्याकृयधासहलवर्णेनमितित॥ ५८॥ तस्मिति॥ तपसः फलानामविद्

लादीनां स्वयंविधाता जनयिता दातेत्यर्थः॥ अष्टौ मूर्तयो यस्य सोऽष्टमूर्तिरीश्वरः पृथिव्यातेजोवाय्वाकाशाम्बुद्र
यज्वानेऽष्टमूर्तयः॥ तत्र भस्मैकतमयेमयस्ता एकामेवमूर्त्यन्तरे मूर्तिभेदं सामिद्धिः समृद्धदीप्तिमन्तं अग्निमा
धायं भतिष्ठाप्य केनापिकामेन केनापि फलकाम्यया तपश्चचार॥ प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपिन प्रवर्त्तनमिति
न्यायात् केनकामेनेत्युक्तम्॥ तस्यापि स्वभावसकलकामत्वात्केनापिकामेनेत्युक्तम्॥ ५७॥ अनर्घ्यमिति॥ आ
द्रिनाथो हिमालयः अर्घ्यं मूल्यं अर्हतीत्यर्घः॥ मूल्यपूजाविधावर्घ इत्यमरः॥ दण्डादिभ्यो यदिति यत्प्रत्ययः
॥ अर्घ्यो न भवतीत्यनर्घ्यः॥ तमनर्घ्यं अमूल्यमित्यर्थः॥ स्वर्गौकसः स्वर्गनिवासिनाम् देवानामपि
दैवैः पूज्यमित्यर्थः॥ गतिबुद्धीत्यादिना वर्त्तमाने क्तः॥ उक्तस्य च वर्त्तमाने इति कर्तरि षष्ठी तम् ईश्वरं अर्घ्येण
पूजाद्रव्येणपाद्यं पाद्यार्थं चपीतिय प्रत्ययः॥ पद इति पाद्यं पादार्थं वारिणीत्यर्थः॥ अर्चयित्वा पूज
यित्वा अस्य ईश्वरस्याराधने सखीभ्यां जयाविजयाभ्यां समेतां सुतां तनूजां सुतां समाधिदिदेशा आज्ञापयामास
मासेत्यर्थः॥ ६०॥ प्रत्यर्थिभूतामिति॥ गिरिशः शिवः समाधेः तपसः प्रत्यर्थिभूतां प्रतिपक्षभूतामपि
सुरूपां पतितसोमास स्त्रोतुमिच्छतीति शुश्रूषमाणां सेव्यमानां सतोऽसौ कार्यं हि सेव्यदत्तनमुणां भवतीति
चार्थे सनप्रत्ययः॥ ज्ञाश्रुस्मृदृशां सन इत्यात्मनेपदम्॥ तां पार्वतीं अनुमेने॥ न चति विघ्नानुद इत्यत्र

कु·र·टी· २२

मित्रार्थः॥ न चेत्तावधीरस्य तस्य कश्चिद्विहारो इत्याशयः॥ धीरस्वभेवार्थान्तरन्यासः॥ विकारेति विकारस्य प्रकृते
रन्यथाभावस्य हेतौ स्त्रीसंनिधानादिकारणे सति विद्यमानेऽपि येषां चेतांसि न विक्रियन्ते॥ त एव धीराः॥ विक्रिय
न्त इति कर्मणि लट्॥ ननु कर्मकर्तरि तदानीं॥ अकर्मकत्वे कर्मवत्कर्मणा इत्यात्मनेपदं॥ कर्मकर्तृत्वे
[illegible] प्रत्ययविधानाद्यादिनायकः॥ प्रतिषेधविकुर्वत इतिस्यात्॥ ६१॥ तदानीं शुश्रूषाप्रकारमाह
अवचितेति॥ स्रुचः शीर्णा अग्राः कुशाः यस्याः सा पार्वती अवचितानि लूनानि बलिपुष्पाणि पूजा
कुसुमानि यया सा वेदिः समाधिवेदिकायाः संमार्गं संमार्जने दक्षा चतुरा इत्यर्थः॥ नियमविधेः
नित्यकर्मानुष्ठानस्य योग्यानि जलानि तथा बर्हिषां कुशानां चोपनेत्री आनयित्री सती तस्य गिरिश
चेत्तस्य पादैः रश्मिभिः पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशा इत्यमरः॥ नियमयमितपरीरयदानिवर्तितपरिश्रमा
सती अहन्यहनीति प्रत्यहं॥ अव्ययं विभक्तीत्यादिना यथार्थे अव्ययीभावः॥ अनश्च नरः पुंसकादन्य
तरस्यामिति अनन्तान्नपुंसके॥ गिरिशमुपचचार॥ शुश्रूषाञ्चके॥ उचश्च कर्तृणि पदपूर्वपदकर्तृस्य
मात्रया॥ अतो सोऽयमिद्रोपि स्यात्तदनपेक्षा॥ पितृत्वे कन्याभिरर्थलाभार्थे तथा विवधाऽऽस्तेषु
तीसत्यपि सेवाञ्चकार॥ शोभोपरिति स्यात्तथाविधकुशावलोकने नमनोरथपूरणमिति लीलाल ॥

२५

समसंचयेनापि केशाभसहमाना दुष्करं तपः इत्यवतीर्य क्लेशः फलेनाहि पुनर्नवतां विधत्त इत्यादिन्यायात्॥ तादृश
फलप्राप्तिः क्लेशं विनाभवतीति तात्पर्यं॥ ६२॥ ॥ इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणश्रीमहोपा
ध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां कुमारसंभवटीकायां संदेहविषौषध्यां संजीविनी
समाख्यायां प्रथमः सर्गः समाप्तः॥ १॥ श्रीरस्तु॥ शुभं भवतु॥ श्रीरामकृष्णोऽप्रसन्नो॥ ॥१॥ ॥
यावन्नागाधिपः शेषो यावद्भूर्गिरिरस्ति मही॥ सद्भिः संपाद्यमानोऽयं तावन्नन्दतु पुस्तकः॥ १॥ चन्द्रे चेलोकसन्नि
वातुर्मिषदिहृदयगमं॥ अमृतैभूर्जमेव देशिव सुरांगिरवामणि॥ २॥ तस्मिन्निति॥ तस्मिन्काले पार्वतीशुश्रू
षाकाले तारकेण वज्राङ्गसूनुना केनचिद्दैत्येन विप्रकृताः उपद्रुताः पीडिता इत्यर्थः॥ दिवौकसः स्वर्गे
येषां ते दिवौकसः देवाः दिवौकसो गीर्वाणा इत्यमरः॥ तारकेण तपसैव पीडा दत्तास्मात्॥ तुरं त्वरितं साहं
सहत इति तुराषाट्। साहयते श्चोरादिकात्क्विपि पुनर्हस्वेरित्यादिना पूर्वदीर्घः॥ छलोतं प्रहरणं अधिकृत्या
पिधानस्यात्॥ मुग्धबोधस्त्रराद्विषावत्ते इत्यादिक्ते॥ तुरासाहं मिदं॥ सहेः साडः सः इति षत्वं नास्ति जातिरूपविभक्ति
प्रसिद्धरूपत्वात्॥ पुरोधाय पुरस्कृत्य स्वयंभुवो ब्रह्मणः इदं स्वायंभुवं सद्म जगाम॥ नित्यत्वात्॥ निर्गुणइति
गुणानास्ती॥ धामसद्मानयया॥ ब्रह्मलोकं जग्मुः॥ १॥ तेषामिति॥ तेषां दिवौकसां पुरः [illegible]
वर्तिनां [illegible] मुकुलितारविन्दानां सरसां प्रार्थितमान स्वयं [illegible]॥ [illegible]

२६

कु॰ टी॰ भूत्॥ प्रकाशिरादयोविः स्यादित्यमरः॥ सूर्योपमानेन ब्रह्मणस्तेषां तापनिहरणं सूचितं॥ अत्रोपमालंकारः॥ लक्षणं
२४ तूक्तं॥ स्वतः सिद्धेन भिन्नेन सम्मतेन च धर्मतः साम्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चेदेकदोपमा॥ २॥ अथेति॥ अथाविर्भा
वानंतरं सर्वतो देवाः सर्वत्र समंतात् मुखानि यस्य तं सर्वतोमुखं चतुर्दिङ्मुखमित्यर्थः॥ वाचां विधाता
मोवागीशस्तं सर्वस्य धातारं स्रष्टारं ब्रह्माणं॥ स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृड्विधिरित्यमरः॥
प्रणिपत्य नमस्कृत्य अर्थ्यादनपेतार्थ्याभिः यथार्थाभिरित्यर्थः धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इति यत्प्र
त्ययः॥ वाग्भिरुपतस्थिरे तुष्टुवुरित्यर्थः॥ उपाद्देवपूजासंगतिमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यादात्म
नेपदं॥ ३॥ स्तुतिप्रकारमाह॥ नमस्त्रिमूर्तये इत्यादिभिः द्वादशभिः श्लोकैः भगवद्गुणानं कीर्त्यते॥ नम
२। स्त्रिमूर्तय इति॥ हे भगवन् सृष्टेः प्राक् अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्त इति अञ्चूत्तरपद्योग
पंचमी॥ केवलात्मने एकरूपाय आत्मा इदमेक एवाग्र आसीदिति श्रुतेः निर्गुणं तं केवलमिति निगलवृक्ष
सपातीत्यमरः॥ पश्चात् सृष्टिप्रवृत्तिकाले विभज्यते॥ अनेनेति विभागो भेदोपलक्ष्यते गुणानां सत्वादी
नां त्रस्य विभागा तस्य तस्मै॥ गुणाः सत्वं रजस्तमाः इत्यमरः॥ ८॥ भेदस्सृष्ट्यादिषु उपयुज्यमानास्ते पथि
वान् नाश्वासनत्तुचानश्चेति निपातः॥ अतएव त्रिमूर्तये ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपिणे तुभ्यं नमः॥ नमः स्वस्ति ॥

27

दिना चतुर्थी॥ उक्तं च नमो रजो जुषे सर्गे स्थितौ सत्वमयाय च॥ नमो रूपाय संहारे विरूपाय स्वयंभुव इति॥ ४॥
यदमोघमिति॥ न जायत इत्यजः॥ तथा उपा अजस्य ध्येय यदमोघमवंध्यं बीजं वीर्यं उप्तं विसृष्टं॥ शुक्रं ते
जोरेतसी च बीजं वीर्येन्द्रियाणि चेत्यमरः॥ अतो बीजात् चराचरं जंगमस्थावरात्मकं समाहारे द्वंद्वः इत्येक
वद्भावः विश्वं कृत्स्नं जगद्विश्वमिति त्रोपः अतस्तस्य विश्वस्य प्रभवः प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः॥ कारणं
गीयसे अत्र मनुः॥ अप एव ससर्जादौ सुवीर्यं च मवासृजत॥ तदंडमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभमिति
॥ ५॥ तिसृभिस्त्वमिति॥ एकः सृष्टेः प्राक् केवलस्त्वं तिसृभिरवस्थाभिः स्त्रीपुंसनपुंसकोपमर्यादाभिर्महिमानं निज
शक्तिं सुदीरयन् उज्जृंभयन् प्रलयस्थितिसर्गाणां कारणतां गतः प्राप्तः॥ विवरणरूपत्वान्न गतार्थत्व
दोषः॥ ६॥ स्त्रीपुंसाविति॥ अथ तस्य सृष्टिकर्तृत्वमुक्त्वा मिथुनसृष्टिकर्तृत्वमाह॥ स्त्री च पुमांश्च स्त्री
पुंसौ अचतुरेत्यादिना अच्प्रत्ययांतो निपातः सिसृक्षया स्रष्टुमिच्छया भिन्नमूर्तेर्द्विधाकृतविग्रहस्य
स्वात्मनो देहभागौ आत्मभागौ आत्मदेहार्धे तौ जीवस्वभावे परमात्मनि इति वैजयंती॥ तावेव स्वा
त्मभागौ प्रसूतिभाजः उत्पत्तिभाजः सृज्यते इति सर्गः तस्य योनिः स्रष्टारित्यर्थः॥ माता च पिता च पितरौ
स्मृतौ पितृमातृसि कवायः॥ अथ मनुः द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत्॥ अर्धेन नारी तस्यां तु विराजमसृ
जत् प्रभुरिति॥ ७॥ स्वकालेति॥ स्वस्य कालपरिमाणेन॥ चतुर्युगसहस्रेण ब्रह्मणो दिनमुच्यते इत्युक्तरूपेण

28

कु.२.टी.
१५

ब्रह्मविमर्शकरात्रिंदिवंराज्यहनीयस्य तस्यापि अनुरागादिसूत्रेणरात्रोचोदिवाचरात्रिंदिवमितिसमस्यर्थेत्यादु
ह्युक्तं॥तथापिद्वीपस्यमन्यमाहुः॥दिवमन्त्रौरात्रिंद्वाहोद्रकर्माणिपृथग्दश्रात्मणिप्रातिपदिकार्थदृष्टित्वकथयि
त्वयोगावस्थाद्याप्रयुणीय॥ ततश्चयोस्वप्नावबोधौ निद्राजागरतो वर्तेते॥इतिशेषः॥सर्वभूतानांप्रल
यादयोसृष्टिसंहारौयथाहुः॥यदेवदेवोजागर्तितदेदंचेष्टतेजगत्॥यदास्वपितिशान्तात्मातदास
र्वंप्रलीयतेइति॥एतच्चदैवंदिनंसृष्टिप्रलयाभिप्रायमाह॥महाप्रलयस्यतुब्रह्मणोवर्षशतातिक्रमा
विल्यादिति॥८॥जगद्योनिरिति॥हेभगवन्त्वंजगद्योनिः जगत्कारणंस्वयमयोनिः अजत्वादकारण
कः अन्तयतीत्यन्तः पश्चाद्भवतीत्यन्तो जगत्संहारकर्तास्वयमनन्तकः नित्यत्वादन्तकरहितः जगदादिः
हेः प्राक्पिसन्नीत्यर्थः॥ अतएवत्वमनादिः आदिरहितः जगतामीश्वरोनियन्तास्वयमनीश्वरः॥अनिय
म्यइत्यर्थः॥यतोवाइमानिभूतानिजायन्ते॥इतिश्रुतेरेवात्रप्रमाणं अत्रायोनिरित्यादौनञ्तत्पुरुषा
न्यथानुपपत्त्याविरोधाभासः॥बहुव्रीहिणातत्परिहारविरोधालंकारः॥यथाहुः॥विरोधाभासत्वेविरोधइति
॥९॥अथतुप्रपञ्चस्यैवजन्मतिरोधानादिरपिपरापेक्षत्याह॥आत्मेति॥हेभगवन्त्वमात्मानंलोका
नुग्रहार्थंब्रह्मादिरूपेणासादयितुंस्वमात्मनैववेत्सिजानासिसर्वापिविक्रियाकर्तव्यार्थज्ञानपूर्वविव

क्षेतिभावः तथा आत्मानमात्मनैवआत्मन्येवेत्यपिसंबध्यते॥ आत्मनास्वस्मिन्नेवसृजसि अधिष्ठानमपीस्वयमेवेत्य
र्थः॥स्वमहिम्नीप्रतिष्ठितइतिश्रुतेः॥कृतिनासमर्थेनइदंसर्वंचसंबध्यते॥आत्मन्यात्मनेवआत्मन्येवप्रलीय
से॥तस्मिन्नेवप्रलीनाभवन्तिलीयते॥धियादिनात्मकृतेरितिदृष्टं॥प्रकृतादिभ्यउपसंख्यानात्सर्वत्रा
त्मनेमित्ततीयान्तरितप्रपञ्चस्यवज्ञानाधननिलयवप्रत्यक्षेतिफलितार्थः॥१०॥द्रवः संघातेति॥त्वमित्यनुवा
ध्यतेहेभगवन्त्वंद्रवः सरित्समुद्रादिवत्तरलसान्द्रःकाठिन्यसंघातेनघनिबिडावयवसंयोगेनकाठिन्यमहीधरादि
वत्स्थूलः इन्द्रियग्रहणयोग्यघटादिवत्॥सूक्ष्मः अतीन्द्रियः परमाण्वादिवत्॥लघुः उत्सलनयोग्योसितूला
दिवत्॥गुरुःहेमादिवत्॥व्यक्तःनीयासिव्यक्तः॥कार्यरूपोसिव्यक्तेतरः कारणरूपोसिएवंविभूतिषुअणि
मादिषुतेतवप्राकाम्यस्वभावः प्राकाम्यंयथाकाम्यं॥११॥उद्घातेति॥हेभगवन्यासांगिरांवाचांउद्घातःउ
पक्रमः प्रणवः ओंकारात्मकः॥ओंकारःप्रणवौसमाविस्मरः॥स्यादभ्यादानमुद्घातआरंभइत्यमरः॥उ
द्घातसंहारस्याप्युपलक्षणं प्रलयः प्रणवंकुर्यादादावन्तेचसर्वदास्रवत्यनवकीर्णपूर्वंपुरस्ताच्चविशीर्यतेइति
शिष्टावचनात्॥नीयन्तेयेभिरर्थाविशेषाइतिन्यायाःस्वराः उदात्तादिस्वरितविशेषार्थंप्रतिपत्तिःप्रथमाद्वत्तु
स्वरलोपराधादिति॥यासांत्रिभिःस्वरैःन्यायैःउदात्तानुदात्तस्वरितैःउदीरणंउच्चारणंयासांकर्मतत्प्रतिपाद्य
विशेषः॥यज्ञःज्योतिष्टोमादिःनतुपेत्यवादानादिरितिभावः॥फलंस्वर्गःकर्मद्वारेतिशेषः स्वर्गोपवर्गोपवर्गश्च

कु॰र॰टी॰ रप्युपलक्षणं॥ तासां गिरां वेदानामित्यर्थः॥ तं प्रभवस्य स्यादिति प्रभवः॥ कारणं त्रयेणता कर्ता वामतभेदेन॥१२॥
१६ त्वामामनंति॥ सांख्यमतेनस्तुवंति॥ हे भगवन् त्वां पुरुषस्यार्थोपभोगापवर्गरूपः तदर्थं प्रवर्तते इति पुरुषार्थ
प्रवर्तिनी प्रकृतिं त्रैगुण्यात्मकं प्रकृतिं मूलकारणं प्रकृतिः॥ पंचभूतप्रधानमूलकारणमित्यादयः॥ आम
नंति कथयंति॥ म्ना अभ्यासे इति धातोर्लट्॥ ज्ञा घ्रा ध्मा स्थेत्यादिना म्नादेशः॥ प्रकृतिपुरुषभेदान्महान्॥
प्रकृतेस्तु भेदेनव्यपदेशः॥ त्वमेव तां प्रकृतिं साधुत्वेन पश्यतीति तद्दर्शिनमुदासीनं कूटस्थं पुरुषं विदुः वद
ति॥ विदो लटो वेति झुसादेशः॥ अजामेकामित्यादि श्रुतेरत्र मूलं॥१३॥ त्वमिति॥ हे भगवन् त्वं पितॄणामग्नि
ष्वात्तादीनामपि पिता तेषामपि पितृप्रभवः इत्यर्थः॥ देवानामिंद्रादीनामपि देवतो तेषामपि पूजनीय इत्
रमा यर्थः॥ परतोपि परः श्वासि सर्वोत्तरोसीत्यर्थः॥ इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः॥ मनसस्तु परा बु
द्धिरात्मा तस्मान्महान्॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः॥ इ
ति सर्वोत्तरत्वाम्नानाद्धेयः प्रसादादीनामपि विधाता स्रष्टासि॥१४॥ त्वमिति॥ हे शोभ्यमान हे दुःशाम्यतो
नित्यत्वेनाविनाशाकाल्पसत्वयः॥ अथ चेपि कालुः प्रवर्तन अपवादः अतएव प्रयोगः॥ एषोपि विरोधः न्याय्यतीति
तथापि प्रयोगात्साधुरित्याह॥ जुहोति हव्यमाय जेमानश्चासि भोज्यमन्यद्वहार्यमन्न भोज्यत इति निपातः॥ ना
नुभावः भोक्ता अन्नादन्यासि वेद्यं साक्षात्कार्यं वस्तु वेदयिता साक्षात्कर्ता त्वमसि ध्याताध्येयं वस्तु ध्येयं

सत्वमसि साक्षात्कारसाधनम् अन्यथा विज्ञेय इत्यर्थः ध्याता॥१५॥ इतीति॥ वेधा ब्रह्मा इति तेभ्यः देवेभ्यः अस्या
पयोग इति अपादाने पंचमी॥ यथार्थाः सत्याः अतएव हृदयं गच्छंतीति हृदयंगमाः मनोरमाः खच्च कारणम्
प॥ संख्यानमिति खच्प्रत्ययः॥ अरुर्द्विषदित्यादिना मुमागमः॥ स्तुतीः श्रुत्वा प्रसादाभिमुखो
अनुग्रहप्रवणः सन् दिवौकसो देवान् प्रत्युवाच॥१६॥ पुराणस्येति॥ अथ वक्तुर्विराट्॥ द्रव्यगुणजा
तिक्रिया भेदेन चत्वारो विषयायस्याः सा चतुर्विधा॥ संख्याया अवयवे तयप्॥ द्विगुणिनयदित्यादिना
अयच्॥ ब्राह्मीनामरतिर्वे स्वीरमुखाद्वाक्॥ वैखरी त्विति विष्यति मध्यमा श्रुति गोचरा॥ द्योतिता यानि पश्य
ती स्वसिद्धा वा गनपायिनीति॥ पुराणपिनवस्य पुराणस्य पूर्वादिराधिक्यात्साधुः कवेः कथयितुस्तस्य वदनैः
चतुर्मुखैः समीरितासतितादृशार्थस्यादिनाउत्तपदसमासः॥ समाहारे समासे चतुर्मुखी स्यात्॥ मचरि
तार्था अन्वयासीत्॥ चतुर्मुखोच्चारणाच्चतुर्विध्यसफलमासीदित्यर्थः॥१७॥ स्वागतमिति॥ मनसा
ह॥ दृष्टाद्यविक्रमाः प्रभूतविक्रमाः॥ प्रभूतप्रचुरं भाजमित्यमरः॥ स्वान्स्वकीयान् अधिकारान्नियो
गान् उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति दीर्घः॥ प्रभावैः सामर्थ्यैः अवलंब्य आस्थाप्य अधिकारे युक्ता
नपीत्यर्थः॥ युगपत्समकालं प्राप्तेभ्यः आगतेभ्यः युगपत्प्राप्तिर्महत्कार्यं अनुमीयतइति भावः॥ यु
गानीव बाहवो येषां तेषु युगबाहुभ्यः इत्यर्थः॥ वःयुष्मभ्यं बहुवचने वसन्नसावित्यादेशः॥ क्रिया

कु·र·टी·
२.७

मुहुएत्वात्संप्रदानं॥ स्वागतं शोभनं आगतं कांकुरत्वानुसंधेयम्॥१८॥ किमिति॥ हे वत्साः हे पुत्रकाः बलेनाभिभूतो
वश्रैतर्णकलत्रनयाः दीप्तिं न वहन्ती॥ किमिदं मिद्रचार्थः॥ परानुभवस्पृष्टतो हिमेन तुषारेणाक्लिष्टचन्द्रोडुगानिमे
दृश्यमानिज्योतींषि न स्वकीयावदीप्तिरादृतोऽशीघ्रज्योतिरिवाभ्यतः॥ वः युष्माकं मुखानि निष्प्रभाणि युष्माकं
पूर्वजात्मीयाद्युतिकान्तिर्न विभ्रतीदृद्दृष्टिं निर्वधनामित्यर्थः॥१९॥ प्रशमितेति॥ उत्तमप्रपञ्चपातं॥ प्रशमिता
दिमसामिभिः श्लोके अर्चिषा तेजसा प्रशमाग्निर्वाणादनु वृत्रोऽरिसुरायुध अनु स्यादितानि प्रक्रमितमित्यर्थः
वृत्रस्यस्तुनिर्दुस्यप्रत्यस्फुलिङ्गावज्रकुण्ठिता अक्षयाद्यस्यततः॥ कुण्ठिताश्रिः खिद्यमानस्याश्रिकोटयः
समरः॥ उद्धृत्यत इव यते॥२०॥ किंचायमिति॥ किंचायमरिदुर्वारः दुर्धर्ष घर्षः प्रचलसोऽपि वरुणस्य॥ प्रचे
तावरुणः पाशीत्यमरः॥ पाशेनापाशः रज्जुः आयुधविशेषः मैत्रेण हतवीर्यस्य बहुत्वात् प्राणिनः सर्प
स्येदैन्यत्वेनोऽन्यत्वं आश्रितः॥ अत्र फणीनिर्दृष्टदैन्यस्य पाशोऽसंभवादैन्यमिति कल्पनादसंभवद्वस्तु
संबंधोनिदर्शनालंकारः॥२१॥ कुबेरस्येति॥ अपविद्धागदायेन सः अपविद्धगदः॥ अत एव भग्नशाखो द्रुम
इव स्खलितः कुबेरस्य बाहुः मनः शल्यं दुःखं हृदयसंहतं शल्यप्रायमित्यर्थः॥ परभवदुःखं चुलुकतमिति शेषः॥ श्री
शंसतीवकथयतीव बलक्षीण्या अनुमापयतीत्यर्थः॥ बाहुर्मुख्यः कथं न स्यात् संभवादिवशाद्युच्यते एव॥२२॥ ॥

सर्गे

कुबेरस्येति॥ अपविद्धागदायेन सः अपविद्धगदः॥ अत एव भग्नशाखो द्रुम इव स्खलितः कुबेरस्य बाहुः मनः शल्यं दुःख
हृतुल्यं शल्यप्रायमित्यर्थः॥ पराभवदुःखं चुलुकतमिति शेषः॥ शंसती चकथयतीव बलक्षीणत्वा अनुमापयतीत्यर्थः
बाहुर्मुख्यः कथं न स्यात् संभवादिवशाद्युच्यते एव॥२२॥ यमइति॥ यमोऽपि अस्तमितः प्रशान्तः अस्तमिति
मकारान्तमव्ययं॥ तस्य द्वितीयेति योगविभागात्समासः॥ अस्तमिता त्विषा यस्य तेन निरस्तेन स्कन्दते
न भूमिं विलिखन् अमोघेऽपि प्राग्भावः॥ अस्मिन् दंडे निर्वाणत्वात्स्वल्पाघवं कुर्वतरलं कुरुते॥ आ
नतमुल्मुकं स्यामिति हलायुधः॥ निर्वाणो वातइति निपातनान्निष्ठानत्वे॥ अत्रापि लोपवान्नीतइति कर्म
नाभिदर्शनालंकारः॥२३॥ अमी चेति॥ प्रतापक्षित्यालेतः स्यपरशीतलाः अमी आदित्याः द्वादशाः
तिशेषः॥ कथं कन हेतुनेत्यर्थः॥ चित्रन्यस्ताश्चित्रलिखिताइव यथाकामं अत्यंत आलोकनीयतां दर्श
तां गताः प्राप्ताः॥२४॥ पर्याकुलत्वादिति॥ मरुतां वायूनामपि भाषानामिति शेषः॥ पर्याकुलत्वात्स्व
लितगतिलात्रहेताः वेगभङ्गो भग्नोऽपि लीपगमनात् उत्तानरोहणादित्यर्थः॥ स्रोतः घर्षेणः प्रच्छनाः
प्रतिबंधइवानुमीयत॥२५॥ आवर्जितेति॥ आवर्जितेषु परिस्खलन भृशं जटानामोऽवलोकितादृष्टयु
विलंघिन्यः स्पर्शिन्यः शशिकोटयः चंद्रकलैखायेपातेत्थाल रुद्रा भणानामपि एकादशानामिति शेषः॥

कु.सं.टी.
२८ २

मूर्द्धनि सततं हुंकारस्तस्मिन् सततं हुंकारं शंसतीति सयोक्तः हुंकार इत्यनर्थकादित्यर्थः हुंकारसहस्राहिरुद्र
इति ॥२८॥ लब्धप्रतिष्ठा इति ॥ प्रथममपूर्वे लब्धप्रतिष्ठाः लब्धस्थितयः लब्धावकाशा इत्यन्यच्च पूर्वबलव
त्तरे पाश्चात्यतरकालप्रबलवत्तरे निरवकाशत्वादित्यन्यच्च परैः शत्रुभिः उत्सर्गाः सामान्यशास्त्राणि
न हिंस्यादित्येवमादीनि पञ्च अपवादैः ... इत्यपवादैः ग्राम ... मेत्याद्यैर्भिन्ना पञ्चाशस्थैरिव स्तुतव्याहत
यः स्तुतप्रतिष्ठा भगाः किंतु विषयसंकोचरूपबाधादित्यन्यच्चाविषयसंकोचरूपबाधाभूतावाचार्यो नि
षेधशास्त्रस्यैव यदिहिंसापरिहारेण लौकिकमात्रप्यय स्वाध्यायेनातो विषयसंकोचनं इत्युक्तमिति गहनाबुगा
हनेन ॥२७॥ तदिति ॥ ततस्मात्कारणात् हे वत्साः पुत्रकाः वत्सस्तर्णकपुत्रादि इव त्सेवर्षं तु वत्समिद
तिविश्वः ॥ अयंपितामहत्वात् वत्स इत्याख्यते ॥ अमश्चयत्नसम्भूयागताः समागताः इतःमतः किंप्रा
र्थयध्वं किमिच्छथ ध्वमित्यर्थः ॥ भूतलोकस्रष्टारं यूयमेव कर्तारइत्याद ॥ सृजतीति ॥ मयि लोकानां सृष्टिः अव
स्थिता रक्षायुष्मासु अथ स्थितेर्हि अतस्तदर्थमर्थिनास्मि मत्समीपस्थेत्यर्थः ॥२८॥ ततइति ॥ ततो भगवन्
प्रश्नानंतरं वासवः इन्द्रो गुरुः बृहस्पतिः ॥ गुरुर्गी ष्पतिः पित्राद्योरित्यमरः ॥ मंदानिलोद्धूतं पितोयः कम
लाकरःद्मपद्मः ॥ मंद इति निलशोकनंनेत्राणां सहस्रेण प्रेरयामास नोदयामास ॥ सहस्रं पद्मनां मारुता
ति तस्याः ॥ अनिमिषाणामपि प्रयत्नवत्त्वादसिराणसस्पंदान विरुध्यते ॥२९॥ सद्विनेत्रमिति ॥ हरिरिंद्रस्य

इंद्रो दुश्च्यवनो हरिरिति हलायुधः ॥ सहस्रनयनेभ्यो ऽधिकं सहस्रनयनाधिकं तद्रोचरार्थदर्शनादिति भावः ॥ द्वे नेत्रेय
स्य तत्तद्विनेत्रं प्रसिद्धत्वाच्चक्षुः पारयविचार इत्यर्थः ॥ वसूनां प्रभुः ॥ चक्षुर्मात्रो यस्य स्पर्शलता पर्यायिगत्वात्सरीणाम
स्वामी ॥ वाचस्पतिः करूपादित्याद्दक ॥ सख्याः षष्ठ्याः पतिपुत्रेत्यादिनासदामीतिस्वामी ॥ तन्न ॥ वदेविषयादित्वा
त्संजाल जाससंख्यप्राणमिदं वक्ष्यमाणेनुवाच ॥३०॥ एवमिति ॥ हे भगवन् प्रभुः एवंसंपन्नं पूर्वोक्तं
प्राञ्जलिः संचजाल जासनं ... प्राणमिदं वक्ष्यमाणेनुवाच ॥ ... वर्तमानसमीप्ये वर्तमानप्रयोगः ॥
स्तुतव्याहत्य परैरितिपावत भवीषितुषः पञ्चानामित्यानालादेवा ॥ वर्तमानसमीप्ये वर्तमानप्रयोगः ॥
स्तुतव्याहत्य परैरितिपावत भवीपितुबः पञ्चानामित्यानालादेश्च ... आहत्सुपलसर्गे तदेव सत्यं नोस्माकं प
थामस्तु यातः यमितिप्रयोगइत्याह ॥ आहतिमूर्तलतलाभादीति आहत्सुपलसर्गे तदेवसत्यं नोस्माकं प
इयमधिकारः ॥ परैश्चाचुभिः आमृष्ट आक्षिप्त ॥ स्वमायूत्यके वतिपुरुषं विनियुक्तान्मात्मपबं विलतरूप
स्वसर्वान्तर्यामीत्यर्थः ॥ ततक थं नज्ञास्यसि न वेदसि वर्तमानोपि षवनेभंग्याभूविष्यनिर्देशः ॥ प्रसिद्ध अ
पवनः अकर्मकाद्धेति आत्मनेपदविकल्पः ॥३१॥ उत्कमेव प्रपञ्चयति ॥ भवल्लब्धेति ॥ भवतः त्वत्तः लब्धे
नवरेण उदीर्णः दुर्जितः तारक इत्याख्या नाम यस्य स तारकाख्यो महासुरः संम्बहलेमत्वादिनातत्पुरुष
धूमकेतुरुत्पातविशेषइव लोकानां उपप्लवायोपद्रवाय उत्थितः त्वयादत्तवरोदीर्णइति वा पाठः तदा त्वया दत्त
श्वासो वर श्वेत न उदीर्णः उत्कटः ॥३२॥ पुरइति ॥ अस्यतारकस्य पुरस्थिसावन्मात्रेण तप्यते यावन्मापरि
वा

कु·र·टी·
१९

द॥अल्पेन परिमाणेन प्रमातं कालेनैव धारणे इत्यमरः॥ दीर्घिकाकमलानां उन्मेषो विकासः सोऽपि साध्यते निष्पाद्यते॥ ३३॥
सर्वाभिरिति॥ चंद्रस्तं तारकं सर्वदा अहर्निशमपि सेवते इत्यर्थः॥ सर्वाभिः कलाभिः निषेवते सेवते॥ कला तु षोडशो भागो
विल्यमरः॥ किंतु केवलामेकां॥ केवलां तत्र च हरचूडामणौ इति गम्यते॥ हरचूडामणौ कलां केवलां नोज्झति न त्यजति
ति॥ ३४॥ व्याप्त इति॥ वायुः तस्य तारकस्य अंतिके तस्य वात्यया न वात्यया कुसुमा
नास्त्याभियादस्तु उद्यानस्य ध्वंसभयतस्मात् उद्यानं व्याप्त गतिः निवसोद्यानसेवार्थं सन्निस्त्यर्थः॥ सा
पसत्वापि गमकत्वात्समासः॥ तत्पार्श्वे तत्समीपे तालवृन्तैः हृष्यते॥ तालस्य वृन्तमस्य तितालवृन्तं त
स्यानिलात् व्यजनपवनात्॥ अधिकं यथा तथा न वाति॥ व्यजनं तालवृन्तकं इत्यमरः॥ ३५॥ पर्यायेति॥
ऋतवः षट् वसंतादयः पर्यायसेवां क्रमसेवां उत्सृज्य त्यक्त्वा पुष्पाणां संभारैः सह उद्यानपालैः तस्य धानाः
ओसका सत्य इत्यर्थः॥ समर्पितास्ता आक्षिप्तेत्यमरः॥ उद्यानपालैः सामान्यमाधारणं यथा तथा तार
कं उपासते सेवंते सितो हेमादिदोषप्रकाशानुद्धरापास्तमिति भावः॥ ३६॥ तस्येति॥ सरितां पतिः स
मुद्रः तस्य तारकस्य उपायनानां योग्यानां॥ प्राभृतं तु प्रदेशनं उपायनमित्यमरः॥ रत्नानि
अंभसा अंतरा निष्पत्तेः परिपाकपर्यंतं निकृत्स्यादि समासः कथमपि महता कष्टेन प्रतीक्षते॥ कुराबाप
स्येनित्यकाम्यपरिपालयतीत्यर्थः॥ ३७॥ ज्वलदिति॥ किंचेति चार्थः॥ ज्वलंतो मणीनां शिरोरत्नानां शिखा

॥सेवदनसुमाः दीर्घाननपादपाः छेदाश्च पालाश्च येषां अभिजानाति समिताः इत्याकिंतेरुपयोगात्कर्मणि षष्ठी॥ ३८॥ विद्यु
॥न्नेति॥ सतारकः संस्रसः स च वासेन तस्य धारणानि धाम्नि समानः अनिलापर्क॥ ३९॥
नालोपर्यंते वासुकिप्रमुखा भुजंगाः सर्पाश्च विद्याश्च ध्वन्यंते॥ भुजंगाः उविसर्पयोगे इति विश्वः॥ निशिस्थिर प्रदीप
तामनियोगेन दीपत्वं ओस्येन तारकं पर्युपासते॥ परिवृत्त्य सेवंते इत्यर्थः॥ प्रदीपस्यास्थिरत्वमतेलाभूपस्तलाद
नादिभावात्॥ अत्र भृंगारिका॥ तस्य तारकस्यानिशं भुजंगसन्निधानमनुचितं तत्कथं भुजंगस्याभीतिर्यकृत
तिलाघवलसाउज्ञा॥ ३९॥ तत्कृतेति॥ चेंद्रोपि तेन कृते तारकेण कृतं तत्कृतं अनुग्रहं प्रसादं अपेक्षते इति योतस
सन्मुकुटे तद्धारितैः हस्तप्रापितैः कल्पद्रुमाणां विभूषणैः तत्संभोगैस्त्यर्थः॥ संतोषकं मृदुरनुकूलं करोति॥
३९॥ इत्थमिति॥ इत्थमाराध्यमानोऽपि सेव्यमानोऽपि भुवनत्रयं लोकत्रयं क्लिश्नाति पीडयति॥ तथाहि॥ दुर्जनः खलु प्रकार
ऐर्नेवगम्यते॥ शांतो भवेत् उपकारेण तु नानुगम्यते प्रत्युत प्रकुप्यतीति भावः॥ ४०॥ तेनेति॥ तेन तारकेण
मरवधूनां हस्तैः सुकुमारैरिति भावः॥ तैरपि सदयाय यथा स्यात्तथा आलूनाः अपचितं सामर्थ्यं छिन्नाः पल्ल
वायपातैस्तानि तस्तोप्याधिक्यनंदिताभंगयादिति भावः॥ बाष्पसीकरवर्षिभिः तासां रोदनस्यायमेव वाच
कात्वादिति भावः॥ सुरबंदीनां सुराणां बंदीकृतानां स्त्रीणां सेव्यधिभिः॥ प्रग्रहाः बंदी च धर्मित्यमरः॥ चामरैर्वीज्य
ते॥ ४२॥ उत्पादेति॥ तेन तारकेण हरितानां आनीतानां॥ हरिः सूर्यश्च सूर्याश्वेत वर्णः हरितश्च दिति
शश्वः॥ स्तरैः शापैः सूर्यानिकुर्हितानि एतेन तेन पामीन स्वं सूर्यते॥ मेरुश्रृंगाणि उत्साद्य स्वपुचेरमस्या

कु.सं.टी.
२

श्रीउच्चैःश्रवसमित्यादिनाक्रीडाशैलेषु तेपर्वतान्॥ अक्रीडापर्वताद्रित्यर्थः॥ ४२॥ कल्पिताः कृताः॥ ४३॥ मंदाकिन्याइति॥ सांप्र
तंसंप्रतिमंदाकिन्याः दिग्वारणानां दिग्गजानां मदेराविलकलुषं पयो जलमपाशीयते इतिशेषः अवन्ध्या इ
वर्ततेइतिशेषः॥ कामार्थ्यानमत्यः॥ विघ्नन्यघ्नोयुक्तइतिन पूर्वसेवत्व॥ कनककमलानिद्रुमगतानि दुरत्वाइति॥ हे
आमोऽक्रदानांस्यवमस्य॥ नितयालुतस्य वाप्यएव धामस्थानं सर्वाण्युत्पाद्यस्वर्गेर्व्वकारस्ववप्रतिरोषितवानि
त्यर्थः॥ ४४॥ भुवनेति॥ तस्यतारकस्यापातात्समायत्तर्भ याद्ग्विमानानांदेवयानानांपथि॥ अखिलप्र
तेसति॥ हेरिबिलाप्रहतेसंमेद्रत्यमरः॥ स्वर्गिभिः देवैः भुवनालोकनेन प्रीतिः सामनुभूयते॥ ४५॥ यज्व
भिरिति॥ यज्वभिः विधिवदिष्टवद्भिः॥ यज्वा तु विधिनेष्टवानित्यमरः॥ सूयज्ञा एवरूप॥ विततेषध्व
रेषु यज्ञेषु संभृतं दत्तं हव्यं मायीमायोभिः ह्रीत्यादिनाविनि॥ सतारकः नोऽस्माकं मिषतांपश्यतांपश्य
तस्त्वीत्यर्थः॥ षष्ठीनादरे इतिषष्ठी॥ जातवेदा वह्निरेव मुखं तस्माज्जातवेदोमुखाद्धरिच्छिनत्ति आच्छि
प्यगृह्णातीत्यर्थः॥ ४६॥ उच्चैरिति॥ तेन तारकेण उच्चैःश्रवसंतं सर्वविदितं उच्चैःश्रवानामहयोरत्नमि
वहयरत्नम् अश्वश्रेष्ठ॥ रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपीत्यमरः॥ तस्याश्वस्य बहुकालेसंचिते देहवत् बहुदेहमूर्तिमंत
मित्यर्थः॥ आहिताग्न्यादिषु इतिविकल्पात् निष्ठायाः परनिपातः चिरकालार्जितं इंद्रस्य यशः इहाहरि॥ ४७॥

तदस्मासामाद्युभाय प्रयोगः तत्रनकुलो भविष्यतीत्याह॥ तस्मिन्निति॥ क्रूरे घातुके नृशंसो घातुकः क्रूर इत्यमरः॥ त
स्मिन् क्रूरे संयत्वना अस्माकं उपायास् सन्निपातस्य दोषत्रयस्य वक्रापाऽऽसीन्निपातिकाविकारो ज्वरादेः सन्निपातस्येति
वक्तव्यात् वक्रमत्यय॥ वीर्यवान्त्यौषधी॥ नीवस्ततिहतास्क्रियाः विफलीप्रयोगाः जाताइतिशेषः नवंतीतिशेषः॥
तदेव मतिहतक्रियात्वमाह॥ ४८॥ जयाशेति॥ आसन्नशेषः नूनं निश्चितं अनेन हरिचक्रेणावयं जेष्यति
यच्च हरिचक्रेण अस्माकं जयाचारणप्रतिपातेन उत्थिता अर्चिषोऽद्रुतं तेजसा तेन हरि चक्रेणाविद्धाः स्फुरद्भिः
नचास्य तारकस्य कंठेनिकुरंबे भूषणे अर्पितमिव स्थितं तत्॥ स्वयमेव निकायस्थाने स्थितमित्यर्थः॥ ता
रकशिरः छेदाय हरिचक्रं स्थितं तद्दर्पेण दृष्टानि जातमित्यर्थः॥ सा इंद्रामर्त्यरानाम् इति म्यूरा भूषणे पुष्पे॥
दीनां दरेषु निष्काश्वीत्यमरः॥ ४९॥ तदीयाइति॥ अद्य संप्रति निर्जितः ऐरावतो येस्तेयोधाः तस्यता
रकस्य इमे तदीयाः गजाः पुष्कराध्य आवर्तकोष्ठनाम मेघानां कूटकः ते आद्यायां पुतेषुतो यद् पुतट
घाते वप्रक्रीडामभ्यस्यंति॥ ५०॥ एवंपराभवश्रवणेन निवेद्य संप्रतिकार्यं निवेदयति॥ तत्तस्मात्कारणात्
त्वाहे विभो स्वामिन् मुमुक्षवः अतिमोक्षवो मुमुक्षवः विरक्ताः भवस्य संसारस्य च्छेत्तये निवृत्तये कर्मबंध
नस्ये विनानिव इतिकर्मबंधच्छिदं। धिष्यं धर्ममिव आत्मज्ञानहेतुमिति शेषः। तमेव विदित्वाति मृत्युमेति

कु॰टी॰
२९

इतिरूपश्रवणात्तस्य तारकस्यैव वचनात् येनाज्ञाप्य सेनां नयतीति सेनानी। चमूपतिः॥ सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्॥ तं सेना
न्यं विचित्य सृष्ट्वा काम॥५१॥ गोप्तारमिति॥ सेनायाः फलमाह॥ सुरसैन्यानां गोप्तारं रक्षितारं यं सेनान्यं पुर
स्कृत्य पुरोव्यवस्थाप्येति गत्वेनामरपुरःसरगत्योरिति संस्कारः॥ गोत्राणि भिनत्तीति गोत्रभिदिति गोत्रभि
दिन्द्रः जयश्रियं बन्दीमिव बन्दीकृतां श्रियमिव चामुष्य सकाशात् प्रत्यानेष्यति सद्यमिति पूर्वेणान्वयः
॥५२॥ वचसीति॥ तस्मिन्वाहस्पत्ये वचसि अवसिते परिसमाप्ते सति आत्मभूः गिरं वाचं ससर्ज सृष्ट
वान् जगादेत्यर्थः॥ या गीः सौभाग्येन मनोहरत्वेन वृष्टिं जिगाय तत्पूर्वपदस्य कर्मधारयपदस्य लुग्भयप
द इति॥ गर्जिता गर्जितस्य वा अनन्तरं अनन्तरवर्त्तिनीं वृष्टिं जिगाय जितवती गर्जितत्वाद् वृष्टेरिवैवत
द्वि वृत्तापनाकलत्वा गिरः॥ सुभगत्वमिति भावः॥५३॥ संपत्स्यत इति॥ अयं वो युष्माकं कामो मनो
रथः सेनानीरूपः संपत्स्यते संपत्स्यति अपितु कश्चित्कालः कियानपि कालः प्रतीक्ष्यतां॥ तु अस्य
सेनान्यः सिद्धौ विषये आत्मना स्वयं सर्गः सृष्टिरेव व्यापारस्तं न यास्यामि नाहं स्रक्ष्यामीत्यर्थः॥५४॥
कुत इत्यत्राह॥ इत इति॥ इतो मत्त एव प्राप्तश्रीर्लब्धोदयः स दैत्यः तारक इतो मत्त एव क्षयं
नाशं नार्हति॥ तथाहि॥ अन्यो वास्तां तावदास्तां विषवृक्षोपि स्वयं संवर्ध्य छेत्तुमसाम्प्रतमयुक्तम्

४१

मित्यासेयं छेत्तुमसांप्रतं अनार्हः आसां तं भिन्नेवनिपातेनाहिलक्षाद्यस्तइत्यत्र हि सीयानमवति॥ अनभिहिते
कर्मणि द्वितीयाभिधानात्तथा ह वामनः निपातेनाभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः परिगणनस्य प्रायिकत्वा
दिति भावः॥५५॥ अथ वरवृत्तं वक्ष्यन् तदुपपादयति इत्याह॥ वृतमिति॥ प्राक् पूर्वं असौ तारक इदमेव वरं वरत्वेन
वृतं प्रार्थितं मया चास्मै तारकाय प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातं प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्तरि संप्रदान
त्वाच्चतुर्थी॥ कर्तव्यं चैतदित्याह॥ लोकान् दग्धुं अलं शक्तं त्रीन् लोकान् दग्धुं पर्याप्तं तस्मात् दुस्तरेण
पर्यायवचनं खलमर्थं स्थितिमतुप्॥ तस्य तत्परस्तत्तपः वरेण वरदानेन शमितं हि भयेति त्राषः॥५६॥ संयु
ग इति॥ संयुगे युद्धे उद्यतं व्याप्रियमाणं संयुगे साधुः सांयुगीनः॥ प्रतिजनादिभ्यः खञिति खञ्प्रत्ययः॥ तं तारकं
निषिक्तस्य क्षरितस्य नीलकण्ठलोहितस्य त्रिनेत्र इति केचिद् नीललोहित इत्यत्र त्रिपुरारेण्येमिति स्यनील
लोहितस्य धूर्जटेः रेतसः शुक्रस्यांशाद् ऋते विनान्यः कः प्रसहेत अहिंसेत अभिभवेत् प्रसहनमभिभवं
तिरस्कारः॥५७॥ अथ एषवडपद्माद्योपि जेतुं क्षमाः तत्र हेतुं वक्तुं पर्वमाहात्म्यमाह॥
सहीति॥ स देवो नीललोहितः तमःपारे प्रकृतेः परतो व्यवस्थितं तामसगुणातीतं परं ज्योतिः परमात्मा
हि॥ अत एव मया परिच्छिन्नवर्द्धिः एवमाद्यमाहिमातिशयो भवति तथा विष्णुना न च अस्मास्वसाध्यं ना
शीलयर्थः॥५८॥

४२

कु॰ टी॰
२२

समर्थमुपायमुपदिशतीति॥ उमेति॥ से कार्यार्थिनो यूयं संयमस्तिमितं समाधिनिश्चलं शंभोर्मनः उमारूपेण
उमासौंदर्ये रूपस्य आवेसोऽयं इति विभ्रमः॥ अयस्कान्तेन मणिविशेषेण कृष्टादिषु चेति संस्कारः॥ लो
हवत्॥ अयो धातुमिवेति प्रत्ययो मृग्यः आकृष्टुं हर्तुं यतध्वं प्रयतध्वं॥ ५९॥ नचराक्यं तत्रमस्तीत्याह॥
उभेति॥ उभयोः शंभोर्मम च आहितं निषिक्तं बीजं तेजः सा उमा वा शंभोस्तदीया मूर्तिर्वा तदीया
जलमयी मूर्तिर्वा उभे एव क्षमे वोढुं सोढुमित्यर्थः॥ नत्वितरे इत्यर्थः॥ एतदावेदयन्नेवमाख्याति॥
एतन्मारव्याति॥ अत्र दीपालंकारः॥ प्राकरणिकयोरुमामामहेश्वरयोः प्राकरणिकया अग्निजलमू
र्त्योश्चाप्यगम्यत्वात् यथाह दण्डी प्रस्तुताप्रस्तुतानां चोपम्यस्य गम्यत्वे दीपकमिति न च
यतुल्ययोगिता॥ तस्याः केवलप्रस्तुतविषयत्वेन केवलाप्रस्तुतविषयत्वेन तत्सादिनादिति॥ ६०॥
तस्यात्मेति॥ तस्य शितिकंठस्य हरस्य आत्मा मूर्तिः पुत्र इत्यर्थः॥ आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेः॥
वायुष्माकं सेनापतिर्भावि सेनापत्यं प्रपद्य पुरोहितादिभ्यो यक् प्रत्ययः॥ उपेत्य प्राप्य वीर्य विभूति
भिः शौर्यसंपद्भिः सुरबंदीनां वेणीर्मोक्ष्यते विश्लेषयिष्यति तारकं हनिष्यतीति भावः॥ ६१॥ इती
ति॥ इति व्याहृत्य उक्त्वा प्रकारेण विश्वस्य योनिः कारणं विश्वयोनिः ब्रह्मा॥ योनिर्स्त्रियां भगस्थाने कारणे च॥

भिकेषणे इति विजयंति॥ विबुधान्सुरान् व्याहृत्याभिधाय तिरोदधे अन्तर्हितवान् ते देवा अपि मनस्याहितं कर्तव्यं
कर्तव्यं येषां ते तथोक्ताः सन्तः दिवं स्वर्गं प्रतियुः जग्मुरित्यर्थः॥ ६२॥ तत्रेति॥ पाको नाम कश्चिदसुरः तस्य शा
सनः शासकः पाकशासन इंद्रः तत्र हरितोऽपि कार्यपरत्वेन कंदर्पे निश्चितस्य त्वरितत्वेनातिशयः॥ कार्यसिद्धौ त्वरया द्वि
गुणकृतेन हेतुना गुणेन यस्य तत्कृतं हि गुणं मन्ये तत्र हेतुगम्यस्वते न तथोक्तेन मनसा गुणस्वार्थतिशयाद्विगुणितं द्विगुणमुख्य
तनुमिति विजयंती॥ अगमत् गतः स्मरोऽस्त्वर्थः॥ बालेदुलादित्वात् पाणिनेः स्मर॥ ६३॥ अथेति॥ अथ यस्मरणानंतरं
मयस्करत इत्यर्थः॥ पुष्पधनुर्यस्य सः पुष्पधन्वा कामः वामसंख्यामिश्रकंठे आबद्धः॥ ललितं चिपुर सुंदर भिनि
ज्ञापूर्णे च ललिताया सुंदर्याः योषितो भ्रूवल्लितं इव चारुणी शृंगाग्रस्य सत तथोक्तं॥ चापं निजप्रियारतिः
स्मरप्रियाद्याच्चेति विभ्रमः॥ तस्या रतिवलयपदांके निरुद्धगणस्थानानि अंकोऽयस्मिन्तस्मिन् कंठे आस
ज्य लगयित्वा चापकं विभ्रमः॥ एताभ्यां शृंगारकानि योग्यतामुक्तं तत्र कवीरस्य शृंगारवीरोपकारे पुंलिंगत्व
स्यैरसतल्लीयज्यते॥ सहचरस्य सरव्युर्मधोर्वसंतस्य हस्ते न्यस्तः चूताङ्कुरेण बाणं यस्य सत तथोक्तः प्राञ्जलि
कृतांजलिः सन् शतमखं इन्द्रं उपतस्थे संगतिकरणे आत्मनेपदं॥ अत्र स्वभावोक्तिरलंकारः॥ स्वभावोक्ति
र्लंकारो यथावद्वस्तु वर्णनमिति मालिनी वृत्तमेतत् तदुक्तं॥ ६४॥ इति श्रीमहोपाध्याय कोलाचल मल्लिनाथस

कुमारटी॰ रिविरचितायांकुमारसंभवटीकायांसदेहविषौषध्यांसंजीविनीसमाख्यायांद्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ ६ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
२२ उमासुदिव्यतरगारागविधातुंसहतः प्रवृत्तः ॥ स्मरस्तवासगिरिगिरिरागरागस्तस्मैनमस्तेस्मरोऽसन्नाय ॥ १ ॥ तस्मि
न्निति ॥ मघोनः इंद्रस्य अक्ष्णांसहस्रंनिरवद्यात्रादरापरिमाणायप्रमितिविदुषांसत्वादेवोचसंख्याव्यपासु
न्नेतिबहुव्रीहिः ॥ बहुव्रीहौसंख्येयेडजबहुगणादितिडच्प्रत्ययः ॥ उक्तमर्थंतात्पर्यमित्यतिः विहायत्यक्त्वात्मि
महनेयुगपत्समपातसहस्रसंप्रेक्षितिरचासीदित्यर्थः ॥ इत्यादरातिशयोक्तिः ॥ ननुचिरपरिचितान्वि
सुरसुरपतित्यागेनभगवतोमहेंद्रस्यप्रथमंकाउतस्मिनकस्मात्सपातदित्याशंक्यार्थांतरन्यास
ति ॥ प्रायः प्रभूणामप्रभूणोमाश्रितेषुसेवकेषुविषयेगौरवमादरः प्रयोजनापेक्षितयाकार्याथितेनहे
तुना चलंहि ॥ फलतेचाः प्रभूणांनतुगुणतेचाद्गतिभावः ॥ १ ॥ सइति ॥ सः कामः वासवेनेंद्रेण
आसस्वातिसिंहासनस्यसन्निकृष्टसन्निहितंयथातथा आसनेसन्निहितं ॥ चोपपत्रपद्मादेर्थ
समारूढागतेसुरपाणयानलोकेत्यादिनानिषेधात ॥ यतोनिषीदेतिहस्तेनोपवेशितिविसृष्टभूमिः दत्ताव
५ कानासन्नभर्तुःस्वामिनः प्रसादमनुग्रहंमूर्ध्नामस्तकेनप्रतिबध्यसंभाव्यमिथोरहस्येमिथोन्योन्यंरहस्यप
स्यमेरः ॥ एनमिंद्रएवंवक्ष्यमाणप्रकारेणवक्तुंप्रक्रमतोपक्रांतवान् ॥ प्रोपाभ्यामित्यात्मनेपदं ॥ २ ॥ आज्ञापयेति ॥

४५

हेतुसाहालविरोपत्तात्तसारतसावापेत्यर्थः ॥ सापेक्षत्वेगमकत्वात्समासः ॥ आज्ञापुउत्तरवाक्येयत्तदोर्नित्यसंबंधात्तनुपूर्व
केवाक्येतत्तदोर्नुपयोगसंबंधः ॥ किंतदित्याह ॥ लोकेषुततव्येपरकरणे ॥ यतकर्तव्यमस्तितदाज्ञापयस्मरणेन
प्रवृत्तउसन्नेतेनैवानुग्रहप्रसादः आज्ञापयानियोगेनसचपंडितुबुद्धिरगमयितुंइच्छामिस्मरणकृतमनुग्रहः
प्रसादेनचिन्नियोगेनसंवर्धयचकृचिदपिकर्माणियुक्तस्यर्थः ॥ अन्यथानास्तिमपरितोषमितिभावः ॥ तु
मनुपाबगिजर्थप्रवृत्तः कार्यः ॥ ३ ॥ नचमेकिंचिदसाध्यमस्तीत्याह ॥ केनेति ॥ पलकामिणास्वराज्यकामि
नकेनेरपुंसानितांतदीर्घैःशितिभिस्तपोभिः तेनवाभ्यसूयाईर्ष्याजनितात्वंप्रवृत्तइतिप्रयाप ॥ किमर्थयावद्यतः
समवेहेरी आहितसाधकस्यसंहितबाणस्यास्यमत्कार्मुकस्यनिदेशावर्ती आज्ञाधा
भवतिभविष्यतिवर्तमानसामिप्येभविष्यदर्थे लिट् ॥ आविलविनेयभविष्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ संप्रतिचतु
र्वर्गमधिकृत्यमोक्षप्रतिवादमाह ॥ असंमतेति ॥ नयासमतः कः पुनर्भवः पुनरुत्पत्तिः संसारइतियावत्
वतुः तत्त्वेपर्युक्तः तेभ्यः भयतस्मान्मुक्तिमार्गप्रपन्नः त्ववद्यतः सोऽपि अोरन्चितागमिरैकेकरोगानिवर्ति
ताभिः सूभिः चतुरैः सुंदरीणांविलासैः कटाक्षैः बद्धः बिरतिसुतुंहसणवुतस्यभ्रूवोर्ललितासपादकस्य
एवहृषार्मलंसंयूपसाकौटिल्यांकुरीदुरिस्तु ॥ ५ ॥ अथधर्मार्थाविधिकृत्याह ॥ अध्यापितस्येति ॥ उशनसा

४६

कु.सं.टी.
२४

शुकेण॥नीतिमिति॥नीतिशास्त्रम ध्यापितस्यापि अपितश्शब्दः कुसदृशि ष्याणामध्यधृष्यत्वं गम्यते गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ
स्यादिकर्मकादिजपाणाण्यताद् धानकर्मणोणत्वः अभ्यर्थीनेद्रुहादिशब्दमिति वचनात्तत्तद्विषः तस्यात्वदौ केस्यनरस्यअ
र्थधर्मो प्रवृत्तः प्रहितारागाविषयस्याभिलाषणस्योति धिर्द्धतोयनसाहमणिधि प्रार्थनेचारइतियादयः॥
प्रस्रवः ओधः प्रवाहः सिध्योनिद्याः सताविवपीड्याभिहतिवेद॥६॥ कामिपत्याह॥ कामिति॥एवकः पतिव
स्यासोएवपत्नीपतिव्रतानित्यसतांदिप्रइति ङीप॥ तस्याः व्रतेप्रानिव्रतेनदुःखशीला अथवा स्वभावाद्द
ढताभित्यर्थः॥ शीलस्वभावसद्वृत्ते इत्यमरः॥ चारुतया सौदर्येण हेतुना लोलं मनःचित्तं प्रविष्टा कांनितांवि
नीविमुक्तलज्जां सतीकण्ठेस्वयंग्रहीतीति स्वयंग्राहिस्वयंग्राहिणीबिभाषाग्रहइतिणिप्रत्ययः॥नचग्रहलव
रणएवग्रहादृतिनियमः॥ जन्मभोरग्राहस्यवइतिनियमादितिस्वयंग्राहाचासौनिर्पित्तत्वादाकुसलातथा
भूतोद्दं हसितदर्थपतिव्रताइच्छामिष्यामीत्यर्थः॥एतच्चेद्रस्यपरदारैकत्वादुक्तं अहिल्याद्याजारइ
ति॥७॥त्रिविधानायक्कास्यान्यास्वीयणीति॥तत्रान्याप्रत्युक्तेइतरांप्रत्याह॥कयेति॥ हेकामिन्हे
कामुक सुरतापराधात् अन्यासंगादित्यर्थः॥पादानतःप्रणतः सन्कोपनयाकोपनशीलयाकया
स्त्रिया अवधूतः तिरस्कृता सितस्याः शरीरंहठादनुतापगाढ पश्चात्तापअतएवप्रवालशय्याशर

४७

णंकरिष्यामिवद॥८॥प्रसीदेति॥किंचहेवीरत्वंप्रसीदप्रसन्नोभव॥कुलिशायुधोवज्रायुधस्तूदास्तमित्यर्थः॥
मदीयैः शरैः माघीकृतबाहुवीर्यः विफलीकृतबाहुसारः कतमः दैत्यैः दानवश्चासुरविलसतांदिबाहुनाजा
तिपरिभ्रमोऽनुत्तमप्रत्ययः॥कोपनस्फुरितायस्तेभ्यः स्त्रीभ्योपिबिभेतुकिंचत्वत्तस्तस्यप्रभ्यइत्यर्थः॥मदृ
ताः बिभ्यतीभावः॥भीत्रार्थानांभयहेतुरित्यापादानत्वात्पंचमी॥९॥तवेति॥किंबहुनातवप्रसादात्तम
नुगृहात्कुसुमायुधोप्यतिदुर्बलात्सोप्यहमेकमधुवसंतमेवसहायंलब्ध्वापिनाकः पाणायस्यतस्य
पिनाकपाणेः प्रहरणाभावेस्य परनिष्ठासप्तम्यास्तः पिनाकाजगवंधनुरित्यर्थः॥हरस्यापिहरःपि
नाकिन्यत्योतिदुर्गमेणामीति भावः॥धैर्यच्युतिकुर्वीकर्तुंशक्नुयामित्यर्थः॥शाकिलिङ्चेतिशक्यर्थे
लिङ् अन्येधन्विनोधानुष्मंतः कीदृशादितादिनिः ममकेनेकर्पीत्यर्थः॥किंशाहः बुत्से यां॥कुत्साप
श्नौचे लकेपुष्पायवकिरणइष्यतेइतिवचनात्॥१०॥अथेति॥अथकामवचनानंतरं आखंडलः
सहस्राक्षः ऊरुदेशात्पादमवतार्य पादकृत्या आक्रमेणासंभावितपादपीठयस्मिन्तद्यथातथावता
र्यसंकल्पितेअर्थे हरचित्ताकर्षणरूपेविषयेविवृतात्मशक्तिकुर्याहरस्यापितस्मानात्प्रकटितस्वसा
मर्थ्यंकामंस्मरंइदंवक्ष्यमाणंवभाषे॥११॥सर्वमिति॥हेसखेवधनगोरवाथसिखइतिपदं॥एतत्

४८

कु॰ र॰ टी॰
२५

दुक्तसर्वतः सुपन्नंसिद्धं मम बलिना विजं भवाक्श्रउभे अस्ते तव बंतपो वीर्येण बलेन महत्त्वकुं प्रतिषिद्ध
सारं त्वं चास्मिं सर्वतो गामिन्वे सा धकं च तापस धकुशमित्यर्थः॥१३॥ अवैमीति॥ हे स्मर ते तव सारं बलं
अवैमि वेद्मि अतः खलु एतस्मादेवात्मसमं तुल्यं त्वां गुरुणि महति कार्ये तस्मिन्निमोक्षिष्यमाणं नियो
क्ष्ये॥ स्वराद्यतोऽस्त्यादि वत्सत्वात्मनेपदमिति नियमः॥ तथा सारपरीक्षापूर्वकमेव सर्वत्र नियोग इत्याह
कृष्णेन विष्णुना विष्णुर्नारायणः कृष्ण इत्यमरः॥ धरतीति धरः पचाद्यच् भुवो धरस्तस्य भावो धरता तामिति
मित्यर्थः॥ अवेक्ष्य ज्ञात्वा शेषः सर्पराजो देहोद्वहनाय स्वदेहमुद्धारयितुं व्यादिश्यते पयः स्वयं चर्मणि
लीन इति चलुपर्यङ्कादिहृदयनियुज्यते भगवान्॥१४॥ नियोग॥ कार्यसिद्धिं ब्रूयात् कर्मनित्यद
आशंसते॥ वृषाङ्के हरे बाणगतिं बाणसारं आशंसता कथयता त्वया हरस्यापि त्वादिना निरूपः त्वया नोऽस्मा
कं कार्यं प्रतिपन्नकल्पं अङ्गीकृतप्रायं यत्तद् समासान्तः स्वमस्तकसमस्यः॥ देवेश्रमेतद्दित्याह॥ इदानीं यज्ञांशभुजां
प्रति उच्चैर्द्विषां महाबलानां ये ते नहि पलु सर्वभागल सूच्यते॥ ईप्सितमाप्तुमिष्टं॥ अर्थ तद्ध हरनिबो
धहरातस्स वेदस्वेत्यर्थः॥ बुध बोधने इत्यस्मा द्वितीयोऽङ्॥ अत्र च्चोऽसत्तास्त्रार्थकमानेनेत्तिनाथ व्याख्यानम
र्थव्याख्यानाओ पूर्वयोः शास्त्रितासस्योः इत्यादेर्थस्यापि नियमात्॥ यात्त्वार्थस्याभामार्णकार्थत्वात्तद्द ॥यु

४९

यं हि हरस्यापि हृत्वचानयोर्नर्थयोरभावात्॥ आशंसतेति॥१५॥ अमीति॥ हि यस्मादमी देवा वासवाः जयाय शत्रुजया
र्थं भवस्य वीर्यप्रभवं भवतेजः संभूतं सेनान्यं सेनापतिमुशन्ति कामयन्ते वश कान्तावित्यस्मात् धातोर्लट्॥ ब्रह्मांगं सुब्र
ह्मजातादिमुखानां अङ्गानां हृदयादिमेवाङ्गभूः स्थानेऽब्रह्मणि भूः ह्यतमे चन्यासस्यथः॥ ब्रह्मणि निजमत्मतस्मि
इस्त्वलक्षत्तावृहस्तमरः॥ नियोजितात्मा नियोजितचित्तः मच्चन्यासपूर्वकं ब्रह्म ध्यायन्नित्यर्थः॥ स भव
स्य तदेकेषोः तवैकस्यैक बाणस्य निपतितः तेन साध्यः अनन्यसाध्यो यस्मिन्नवसर इति भावः॥१६॥ तस्मै
ति॥ यतात्मने नियमितात्मने तस्मै भवाय रुचिरायान्तां प्रियमूर्तिलत्याः तनूजां॥ प्रयतां हिमाद्रेः तनूजां
पार्वतीं रोचयितुं रुचिरां कर्तुं यतस्व भवितव्यं चाच पार्वत्यैवेत्याह॥ योषित्सु योषितां मध्ये पत मुनि
धारणमिति सप्तमी॥ क्षमेत्यात्मभुवा तस्य हरस्य वीजस्य निषेक सारणं तस्य भूमिः सा सैव पार्वत्येव
इत्यात्मभुवा ब्रह्मणा उपदिष्टं उपदेश एव सम्भवाद्धमित्यादिनोक्तमित्यर्थः॥१७॥ सा चेदानीं सन्निहि
तेत्स्येत्याह॥ गुरोरिति॥ नगेन्द्रकन्या पार्वती गुरोः पितुर्नियोगात्तत्रासनाद्धित्यकायां हिमाद्रेरूर्ध्व
भूमौ भूमिरूर्ध्वमधित्यकेत्यमरः॥ उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नरूढयोरिति त्यकन् प्रत्ययः॥ तपस्यन्तं तपश्चर
न्तं कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोरिति क्यङ् प्रत्ययः॥ ततः शतृ प्रत्ययः॥ स्थाणुं रुद्रमन्वास्त उपास्त इतीम

५०

कुर.टी.
२६

या अप्सरसां सुरेभ्यः श्रुतं ॥ नु चैतदपि भ्रममात्रमित्याह ॥ सखेति ॥ सोऽप्सरसां गणः मत्प्रणिधिः मम गूढचारः अ
स्तीत्प्रणिधिः प्रार्थने चारिद्दसि वैजयन्ती ॥ १७ ॥ तदिति ॥ तत्तस्मात्कारणात् असिध्यकार्यसिद्ध्यर्थं गह आशि
षिलाटदेयकार्यं कुरु ॥ प्रार्थने लोट् ॥ अयमर्थः ॥ प्रयोजनसमर्थास्तेरमाव्यादेवकारणात्साध्याएव बलत्का
रणात्ते पार्वतीसन्निधानमिति भावः ॥ अर्थः प्रयोजनसेवितकारणवस्तुषु इत्यमरः ॥ बीजसाध्यां
कुरः बीजांकुरः उदयादुत्पत्तेः प्राक् अम्भः बत्यामुत भप्रत्ययं कर अंकुर आर्जमपेक्षते ॥ प्रत्ययो धीनस्यापथ
ज्ञानविश्वासे हेतुषु इति विश्वः ॥ तस्मादस्मिन्नर्थे त्र्यम्बकात्त्वादनन्यसाध्यायमर्थ इति भावः १८
अस्मिन्निति ॥ सुराणां विजयाभ्युपाये अस्मिन् हरउपायभूते अस्यगतिरस्य सारः तथैव नाम नाम
मिति संभावनायां अन्येषां संभावनापि नास्तीत्यर्थः ॥ १९ अतस्त्वं कृतमस्यास्तीति कृती कृतार्थः ॥ तथाहि
अप्रसिद्धं सपि समपि अन्यसाधारणं न भवतीत्यनन्यसाधारणमेव कर्म पुंसां यशसे इदं तु प्रसिद्धं ॥ अ
साधारणं चेत् ख्यातिश्रेयस्करमिति भावः ॥ २० ॥ प्रोत्साहनार्थमाहोति ॥ सुराइति ॥ एते सुराः प्रत्यर्थेन इति
भावः समभ्यर्थयितारः याचितारः कार्यप्रयोजनं त्रयाणामपि विष्टपानां सर्वेषां बधिलो कार्थमित्यर्थः
कर्म तु तव चापेन न तु दैन्यं ॥ नत्विति ॥ यः अतिहिंस्रं तु अतिपातकं न च अहो वलतिसंबाधने अहो बत

नुकंपायां खेदे संबोधने पिबेति विश्वः अथवा अहो बत इत्याश्चर्ये बत इत्यामंत्रणे संतोषे वा बत आमंत्रणसंतोषखेदानुकंपा
विस्मयेष्वित्यमरः ॥ सुहृदः पद्योयोसि ॥ अत्र विक्रमोसि ॥ २० ॥ मधुश्चेति ॥ हे मन्मथ असौ मधुश्च वसंतोपि ते साहचर्या
त् सहचरत्वादेव अनुक्तोपि मत्प्रेरितोपि सहायएव सहकार्यएव तथाहि ॥ समीरणो वायुः हुताशनस्याग्नेश्च प्रेरयिता भ
वेति केन व्यादिश्यते उपदिश्यते ॥ अत्र मधुसमीरणयोरुक्तिमंतरेणैव हौ सेयकारणसामान्यधर्मतः ॥ सत्त्वावयवह
योर्वस्तुप्रतिवस्तुभावेन पृथक् निर्दिष्ट इति प्रतिवस्तूपमालंकारोयं ॥ तदुक्तं यत्र समानस्य निर्देशः इव पृथग्वाक्ययोर्द्विग
नोपमाश्रितासास्यात् प्रतिवस्तूपमा इति ॥ २१ ॥ तथेति ॥ यथात्वं वदसि तथाहं करिष्यामि भर्तुः स्वामिनः आज्ञां शे
षामिव प्रसाददत्तां मालामिव ॥ प्रसादोनिजनिर्माल्यदाने शेषेत्रकीर्तिता इति विश्वः ॥ दानवृद्धो द्रव्यवचनः द्रव्यदत्तनिर्म
निर्माल्यमित्यर्थः माल्यशेषादिदाने स्त्री शेषेति वैजयन्ती ॥ मूर्ध्ना प्रादाय शिरसा गृहीत्वा मदनः प्रतस्थे समवज्रविश्व
स्य हस्तात् लूनपर्दूरियारणा स्फालनेन प्रोत्साहनार्थेन ताडनेन कर्कशेन हस्तेन तदंगं मदनदेहं पस्पर्श ॥ हस्तस्पर्शेन संभा
वयास्मासेत्यर्थः ॥ शेषामिवास्तीत्यत्र च संबाधक प्रमाणाभावादुत्प्रेक्षयोः संदेहालंकारः ॥ २२ ॥ यदि भर्ताशेषां प्रसा

कु॰र॰टी॰
२७

दद्दतांमालामिवद्दस्तुपमा ॥ अथनदत्तासह्यौ उपात्नेनास्सेसते॥ उपाधानंतु सविधर्मितिः॥ २३॥ समाधवेति॥ सम
दन: अभिमतप्रियेणमरव्यासहृदामाधवेनवसंतेनरत्याद्व्यामाचांकाभ्मितिमकट्पालितइतिसमय अनुयाय
यात: मदनस्यागव्ययेनप्रार्थितावार्य सिद्धिर्यनसत्धोते: मत्वाचीत्वासर्वथादेवदेवकार्यंसाधयिष्यामि
इतिकृतनिश्चय: मनहमवतीहिमवतिम बस्याणा रुद्रस्याश्रमं जगाम॥ २५॥ तस्मिन्निति॥ तस्मिन्व
वनेस्थाणाश्रमसंयमिनां संयमवतां मुनीनां तपस्समाधेरकाग्रतायाः प्रतिकूलवर्तीइतिप्रतिकू
लवर्ती॥ संकल्पयोनेरभिमानभूतमात्मानमाधाय विरोधिमधुर्वसंतः संकल्पयोनेः मनोभवस्याभिमा
नभूतगर्वभूतामित्यर्थः॥ कार्यकारणभेदोपचारः आत्मानंनिजस्वरूपंआधायसंविधायजजृम्भेप्रादुर्
भवत्स्वमनधर्मानप्रवर्तयामास॥ २४॥ वसंतधर्मानाह॥ कुबेरगुप्तमिति॥ उष्णरश्मौसूर्येसाहसिकेन्समय
यद्दक्षिणायनकालसमयंकालं विलंघ्याकालव्यतिक्रम्य कुबेरगुप्ताधनदपालितां कुलिशनचारीर
णंकुनचिद्दसितांचदिशांउदीचीदिशंप्रतिगंतुंप्रवृत्तेसतिदक्षिणादिक
क्षिण्यवतीनायिकाचसुरवनाभ्भावेनगन्धवहंतीलिविहः पवनांधवमुखेन हः तम्मुलंव्यलीकनाभियेणदुः
खेनयानिश्वासंव्यलीकनिश्वासमिवदुःखव्यलीकव्यलीकमप्रियाकार्यं स्तपेतिवेतयंत॥ उत्ससर्जप्रवे ॥ राम
२

५३

र्यामासास्वभर्तरिसमयोल्लंघनेनपरांगनासंप्रातिप्रवृत्तेसतिप्रियाद्दाक्षिण्यवतूर्कि चिद्दूषणादुःखान्निश्व
संतीतिभावः उत्तरायणेसतिमलयमारुतः प्रवृत्तः वाक्यार्थः॥ अत्रोत्प्रेक्षालंकारः नेचसमासो
क्तिरेवयभुत्प्रेक्षाप्रतिष्टेशंकितव्यैककलिविशेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतप्रतीतेरभावात्तिष्ठतेअत्रत,
दणेविशिष्यसामर्थ्याद्विनायकाप्रतीयेतेनचश्लेषएवप्रकृतविषयेश्लिष्टविशिष्टविशेषणानंगीकार
त्तस्मात्दक्षिणमलयंध्वनिःसचव्यलीकनिश्वासरूपचेतनधर्मसंभावनाभेदंदक्षिणस्यांदिशोनाय
कायाःसहभेदमापाद्यतत्भेदअभेदलक्षणातिशयोक्तिः उपजीविनांनिश्वासमिवेतिवाक्यात्प्रेक्षा
निवहीतिवाक्यसिद्धयंभूतइत्स्कन्धश्यामः॥ २६॥ असूतसद्यः कुसुमान्यशोकः स्कंधात्प्रभृत्येवसप
ल्लवानिपादेननापेक्षतसुंदरीणांसंपर्कमाशिंजितनूपुरेण॥ असूतेति॥ अशोकवृक्षविशेषः सद्यः सं
भात्प्रकांडात्प्रभृत्येवस्कंधमारभ्येत्यर्थः भाष्यकारवचनप्रवृत्तिर्याः पंचमीतिकैयटः भाष्यमूलानुस
सारस्त्वभावीतिकार्तिकियाप्रभृत्यग्रहणीयाः गृहणंगतेसमासइत्यादिसपल्लवानिसकुसुमानि

५४

कु॰टी॰
२८

असूतनामयमस्यजनयादित्यर्थः ॥ आविर्जितोनूपुरोयस्यं तेनचिंजिधातोरकर्मकत्वाद्र्वत्यर्थाद्दकर्मकत्वाद्दिन्या
नाकर्तरिक्तः ॥ सङ्कीर्णमपादनसंपर्कतांगनेनापसिंतस्त्रीपादघाते अशुकविभक्तिवधूगंदोहदापेक्षतेत्य
मिदं ॥ तथाच ॥ पादाहतः प्रमदयाविकसत्यशोकः शोकं जहातिबकुलोमुखसीधुसिक्तः ॥ आलोकितःकु
रबकः कुरुतेविकासमालिंगितः तिलकमुत्कलिकाविभाति ॥ २६ ॥ सद्य इति ॥ मधुर्वसंतः एवंधुकारः शर
लोद्भवः पल्लवांकुराण्येवचारूणिपत्राणिपक्षायस्मिन् पत्रंवाहनपक्षयोरित्यमरः ॥ नवचूतस्य सम
वबाणः तस्मिन्नवचूतबाणे समाप्तिपरिपूर्णतानीतस्मरस्य मनोभवस्य ध्वनिना अक्षराणि द्विरेफ
फान्भ्रमरान्सद्योनियुज्य नामास निदधौ ॥ अत्र बालपत्रत्वपुरकरणाक्षिवर्णितरूपकं मधारिणुकारि
त्यस्त्वयन्नामाक्षराणीवित्युक्तं सा ॥ नियममित्यकटेनाविसिरूपकस्थापितपमुत्प्रेक्षा ॥ २७ ॥ वर्णप्रक
र्षेति ॥ कर्णिकारः कर्णिकारपुष्पं अवयवेवर्णेण्यः ॥ पधिवृक्षम्य इत्यण्वार्थे इत्यण्‌स्य पुष्पमूलेषु बहुल
मितिलुक् ॥ एवमन्यापि द्रष्टव्यं ॥ वर्णप्रकर्षे वर्णोत्कर्षे सत्यपि निर्गंधतया हेतुना च तद्दुनोति स्म पर्यता
पयत ॥ दुनोति स्मेति स्मै लोर्थे लिट् ॥ तथाहि ॥ प्रायेण ॥ विश्वसृजो विधातुः प्रवृत्तिः गुणानां सामग्र्य

५५

विधौ सांकल्यसंपादनविषये पराङ्मुखी भवेत्रापि वस्तुनि किंचिद्वैकल्यं संपादयति ॥ तथाच चंद्रकलंकमित्य
र्थः ॥ अतः कर्णिकारे नैवैर्गध्ययुज्यत इतिभावः ॥ सामान्येन विशेषसमर्थनरूपार्थान्तरन्यासः ॥ २८ ॥
बालेंदुवक्राणीति ॥ अविकासत्वाद्विविकासत्वात्मुकुलीभावाद्भूताः वालेंदुवक्राणि अतिलोहि
तानि अतिरक्तानि पलाशानि किंशुकपुष्पाणि ॥ पलाशकिंशुकः पर्ण इत्यमरः ॥ वसंतेन पुंसा समाग
तानां स्त्रीणां सद्यः संयोगसानि पुराणक्षितिलोहितानि अस्मवादित्यर्थः ॥ नखक्षतानीवबभुः अत्रवस
तस्य वनस्थलीनां च विशेषणं साधारण्यात् ॥ नायकनायकस्य व्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिरताव
दस्ति ॥ अथ चारनरवक्षतानीति बिलिङारतिरूपात्युत्प्रेक्षा ॥ वनकलोहित्यगुणेनिमित्ता आगतिसाच नाप
काव्यवहाराक्षिप्तसमासोक्तिगर्भकारणेनेत्यभिहिदित्यरुभयाद्रूपकवाद्ेन बलिचोषणसामर्थ्यात्स्वस्तगम्य
वेसमासोक्तिरितिलक्षणं ॥ २९ ॥ लग्नेति ॥ मधुश्रीर्वसंतलक्ष्मीः लग्नाद्विरेफाएवांजनं भक्तयः कृज्जन
रचनाः ताभिश्चित्रं विचित्रं मुखे तिलकं तिलकपुष्पमेव तिलकं विशेषकं सुरभमारमः तस्मिन्नवचक्र
मकाद्यमकल्प्य बालारुणकोमलेन बालार्क सदृशरणरागेणाकुनिम्नातेनवेलासारागेणाम्रतमवालाश

५६

प्रवालशोभेत्यलंचकार भूषयामास ॥ ३०॥ मृगाः प्रियालद्रुममञ्जरीणामिति ॥ राजादनं प्रियालः स्यादित्यम
रः ॥ प्रियालद्रुममंजरीणां राजादनतरुस्कंधानां मंजरीपरागसाररजःकणैः दिग्धाः सजातविघ्नाः तद्दर्शनापातः प्र
सारोयपांत तथोक्ताः मदोद्धताः मृगाः मरुत्प्रतिलं अनिलाभिमुखमर्मराः शुष्कवंतः पत्रमोक्षाः जीर्णपत्राः
यासुताः वनस्थलीः विचेरुः वनस्थलीषु वनप्रदेशेषु चरंतिस्म दूरगतारुढा ध्वगंतव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकुमैरगत्य
रत्वेत्यकर्मकत्वं ॥ ३१॥ चूतांकुरेति ॥ चूतांकुरास्वादेनचकषायकंठः कषायोरसभेदेस्यात् मावपटोरुत्तपयाय
इति विश्वः ॥ पुमांश्च कोकिलः पुंस्कोकिलः पुंवद्भावः भोग्यत्वद्योतनार्थं पुंसः स्वपक्षमपरपुंसोत्वासनुषे
सकाशात्सो रुचकूज ॥ इति कस्यापादादीर्त्सकारादेशः मधुरं यथा कूज अकूजत् यत्तत्कूजनमेव मनस्वि
नीनां मानविघातदोषनिरासदक्षं समरस्य वचनमानत्यजतेत्याज्ञावचः जातं कोकिलवचनश्रवणा
नंतरं आज्ञासारवमानंजहुरित्यर्थः ॥ ३२॥ हिमव्यपायादिति ॥ हिमस्य व्यपायादपगमात् विशदाः
अधराः ओष्ठाः यासां तासां पांडुरीभूतमुखवर्णानां कुंकुमपरिहारादिति भावः किंपुरुषांगनानामपि
चविशेषकेषु पत्ररचनासु स्वेदः उद्गतः पदं चक्रे पुनर्मदिरास्वेदोदयोभूदित्यर्थः ॥ ३३॥ तपस्विन इति ॥ ॥
स्थाणोः शिवस्य स्थाणुरित्यादिति पावने आश्रमे यतितपस्विनः तत्र स्थामुनयः समानकालावा

तावस्था अकालभवा अकालिकी अकालेत्तु वसंतनंतरं विनाशिनीमित्यर्थः ॥ अकालिकशब्दात् वसंतरतिसमास
कृत्वा वाद्वाहिकृत्ययः ॥ प्रकृतेराकृतानामनिपातः द्विठाण्ठद्रत्यादिनाडीपूर्वकालवत्कालवकुशादिव ध्यत्वादि
ताडावार्थं द्वगित्यादः ॥ तामकालिकीं मधु वसंतवीविस्यमभेत्यनेनतात्वादेरेणसमस्तं मितविक्रियाणामुद
विकाराणां मनस्संचरंथवीदिशानियंतारो बभूवुः ॥ ३४ एतं वसंतमिति ॥ आरोपितमधिज्यंकृतं पुष्पचा
पं येन तस्मिन्रतिद्वितीयायस्मिच सततस्मिन्रतिसहाये मदनेनदं द्वंद्वं स्थाणुस्थाणुनवाश्रमं प्रपन्ने प्राप्ते सति
द्वंद्वानिस्थावरांगिजंगमानि च मिथुनानि क्रियाणां मुत्कर्षः काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि इत्यमरः ॥ काष्ठांगतरोप
स्नेहः इष्टस्य धनस्येव ध्रेत्रमा ममताभिमानः प्रेमानाप्रियताहार्दं प्रेमस्नेहो यद्भुमरः ॥ सण्वरसः
तेनानुविद्धं संप्रयुक्तं भावं रत्याख्यभाव क्रियया कायव्यापारेण चेष्टया विवव्रुः ॥ प्रकटीचक्रुः ततः संभ्रमं
चेष्टाः प्रवर्तत्ता ॥ ३५॥ मधुरिति ॥ मधु द्विरेफाः इति ॥ इतितत्वः ॥ ... रावादितिश्लेषलुर्भिः श्लोकेः
द्विरेफो वर्णविशेषो नाम्नियस्य स द्विरेफाभ्रमरः शब्दाच्चारणगतादर्थं पिद्विरेफ इत्युच्यते ॥ तथाहकव्य
टः ॥ वाच्यार्थं धर्मेणब्यर्थस्य व्यपदेशो दृश्यते ॥ यथा भ्रमरद्वयं द्विरेफात् द्विरेफोऽभ्रमरः ॥ तथा प्रासरस

कु.र.टी.
३०

मितिद्विरेफोभ्रमरः॥ कुसुमैकपात्रं मधुधारणं पात्रं तस्मिन्नमधु मकरंदं मधुपुष्परसेमध्वीतिविश्वः॥ प्रियां भृंगीमनु म
वर्तमानः अनुसरन्धांसमरणं यथा तत्पीतशेषमपात्किमर्थः॥ कृष्णसारः शबलः कृष्णश्चासौसारश्चेति कृष्णसारः कृष्ण
मृगः वर्णोवर्णेनेतिसमासः॥ संस्पर्शेन स्पर्शसुखेन निमीलिताक्षीं मृगीमृंगेण कंडूयतकर्षितवान् ॥कंडूयादि
भ्यो यक् इति यक् प्रत्ययः॥ ततः कर्तरि क्तः॥ ३६॥ ददौ सरः पंकजरेणुगंधि गजाय गंडूषजलं करेणुः॥ अर्धो
पभुक्तेन बिसेन जायां संभावयामास रथांगनामा॥ ददावितिति॥ करेणुः करिणीकरेणुरिभ्यां स्त्री नेद्रभइत्यम
रः॥ पंकजरेणुगंधः अस्यास्तीति पंकजरेणुगंधी गंडूषं मुखांतर्धृतजलं गजाय सरः ददौ रथांगनामा चक्रवाकः अर्धु
पभुक्तेन तथा अनुपभुंक्तेन अर्धदृष्टेन॥ बिसेन जायां संभावयामास॥ स्वजग्धं विसं ददावित्यर्थः॥ ३७॥ गीं
तांतरेष्विति॥ किंपुरुषः किन्नरः श्रमवारिलेशैः स्वेदोदकबिंदुभिः॥ किंचिदुपलक्षितसमुच्छ्रसिताः विच्छुरिताः
पत्रलेखाः यस्य तत्पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं किंपुरुषश्चुचुंबे पुष्पासवः पुष्परसः इति के
केचित॥ तेनाघूर्णिताभ्यां उद्भ्रांताभ्यां नेत्राभ्यां शोभतइति तथोक्तं॥ प्रियामुखं गीतांतरेषु गायनसंध्येषु चुचुंबे ३८॥

पर्यासीति॥ पर्याप्ताः समग्राः पुष्पस्तबकाः एव स्तनाः यासां ताभ्यः स्वांगाश्लेषप्रसर्जेपादसंयोगोपधाद्विविकल्पात
ङीप्॥ स्फुरंतः प्रवालाः एव ओष्ठाः तैर्मनोहराभ्यो लताभ्यः एव वधूभ्यः ताभ्यः सकाशात्तरवोपि लिंगाद्वपु
स्तंगम्येते॥ विनम्राः नताः एव शाखाः एव भुजाः तैर्बंधनान्यवापुः आलिंगिताइत्यर्थः॥ स्थावराणामपि मदनं
विकारोऽभूत्॥ विसृतान्यथामिति भावः॥ एतत्तु तरुलतादीनां चेतनत्वाद्युक्तं॥ तथाहि मनुः॥ अंतःसंज्ञा
भवंत्येते सुखदुःखसमन्विताः इत्यादि रूपकालंकारः॥ ३९॥ श्रुताप्सरोगीतिरपि॥ अपिशब्देन सरागवस
तामिति भावः॥ क्षणेऽस्मिन् भगवान् हरः श्रुताप्सरोगीतिरपि दिव्यांगनानां गायनं कर्णाभ्यामाकर्ण्य नाप्रियत्वं र्थः॥
प्रसंख्यानपरो आत्मानुसंधाने परायणोऽभूत्॥ तथाहि॥ आत्मनश्चित्तस्य रागाणां यत्सद्भावः स्यात्स इत्यर्थः॥ बिर
न्यंतरायाः विघ्नाः प्रत्यूहाः यस्य विधानां समधिकस्य प्रत्यय॥ जातु कदाचित समाधिभेदस्य समाधिभंगस्य ज
प्रभवः समर्थाः प्रभवंति हि॥ ४०॥ लतागृहेति॥ अथ लतागृहस्य समीपे गृहस्य द्वारगतो वामप
कोष्ठकलक्षितो रुपितहेमवेत्रो धारितहेमदंडो नंदीश्वरः॥ भृंगी भृंगिरिटिर्भृंगिरीटि नंदि नंदिनो निदिके महेशस्य नरः
मुखार्पितायाः सवोष्ठार्पिताया चर्लोके निहिताया एकस्या अंगुलेस्तर्जन्या संज्ञया चापलाय मा इति संज्ञा

कु॰र॰टी॰
३१

त्यपेतनानीमहत्मा वैश्यार्थस्वनेत्यमरः॥ गण्यानजमृगादीनन्यापलाय चापलं कर्तुं माभवतदिति क्रियार्थोपपदस्या
दिनाञ्चतुर्थी॥ चपलत्वं पाथे॥ निःसितपात्॥४१॥ न केवलं गणा एव विनीताः किन्तु जरायुजाण्डजादिकं चतुर्विधं भूतजा
जातमपि विनीतमित्याह॥ निष्कंपेति॥ निष्कंपवृक्षं स्तब्धद्रुमं निभृतद्विरेफं निश्चलभृंगं मूकाण्डजं स्वेदजाप
लक्षणमेतत्॥ मूकाण्डजानि शान्तपक्षिसर्पादिकं यस्तेनोद्भिज्जस्थिरत्वात् शान्तमृगप्रचारं जरायुजोपलक्षणमे
तत्॥ सर्वमेव काननं तच्छासनान्नन्दीश्वराज्ञया चित्रार्पितारम्भं चित्रलिखितव्यापारमिवावतस्थे॥ मृगया
द्याजरायुजाः॥ स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः॥ उद्भिज्जास्तरुगुल्माद्याः इत्यमरः॥४२॥ दृष्टीति
ति॥ कामः प्रयाणे यात्रायां पुरोगतः शुक्रो यस्मिन् दक्षिणपुरः शुक्रं दक्षिणमिव प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रत्यङ्गार
कमेव च॥ अपि चाक्रम्य मोराजा हतसैन्यो निवर्तते॥ इति निषेधादित्यर्थः॥ तस्य देवस्य दृष्टिप्रपातं दृ
ष्टिविषयं परिहृत्य प्रान्तेषु पार्श्वेषु देवदारुसक्ताः अन्योन्यसंश्लिष्टाः नमेरुसुरपुन्नागनाम्नामारशाखा यस्य
तद्ध्यानयोग्यमित्यर्थः॥ भूतपतेः शिवस्य ध्यानास्पदं समाधिस्थानं आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातः
विवेश॥४३॥ सदेवेति॥ आसन्नशरीरपातः आसन्नचारमृत्युः सकामः शार्दूलचर्मणा व्यवधानव
त्यां व्याघ्रचर्मास्तरणमित्यर्थः॥ मोक्षार्थं व्याघ्रचर्म श्रेयोमार्गार्थं सत्त्वादिति भावः॥ देवद्रुमवेदिकायां

६१

आसीनमुपविष्टं संयमिनं समाधिनिष्ठं त्र्यंबकं त्रिनेत्रं ददर्श त्र्यंबकमिति पादपूरणाय यद्वा देवास्त्रयो देवा महाकवि
प्रयोगादर्शनादियुक्तं गिरिशः कश्चित्तु साहसिकस्त्रिलोचनमिति पठति॥४४॥ तमेव वर्णयति पर्यंक इत्यादिभिः पद्य
श्लोकैः वर्णयति॥ पर्यंकेति॥ पर्यंकबन्धेन वीरासनेन स्थिरपूर्वकायं निश्चलोर्ध्वकायं ऋजुं सरलं आयतं लंबि
तं संनमितौ उभौ अंसौ यस्य तथोक्तं उत्तानौ ऊर्ध्वमुखौ उपचारादूर्ध्वस्थाने उभयत्राङ्कस्थले कृष्यते नडत्ता
नमूर्ध्वतलौ यौ पाणी तयोर्द्वयस्य संनिवेशात् संस्थानात् तस्मादंके मध्ये प्रफुल्लं विकसितं राजीवं पंकजं यस्य तमिव
स्थितं वीरासने उपविष्टः एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि संस्थितं॥ इतरस्मिंस्तथा चोरुं वीरासन
मुदाहृतं॥ यथाग्निगान्धार॥ उत्तानितं करतलपदमुत्तानितमपर॥ आधायांकगतं कृत्वा ध्यायेयत्तस्य सो
त्तरामिति॥४५॥ भुजंगेति॥ भुजंगमेनोन्नमध्ये बद्धजटाकलापो यस्य तं तथोक्तं कर्णावतंसः कर्णविलंबी
त्यर्थः॥ एतेन द्विगुणाद्विरावृत्तं अक्षसूत्रं अक्षमाला यस्य तं कण्ठप्रभासंगेन विशेषेण नीलां अति
नीलां त्वचं ग्रन्थिमतीं विधृतवल्कां स्कन्धसंलग्नां कृष्णमृगाजिनं दधानं॥४६॥ किंचिदिति॥ किंचित्प्रकाशा ईषत्प्रकाशाः स्ति
मिताः निश्चलाः उग्राः तारा कनीनिका येषां ते॥ तारा अक्ष्णः कनीनिका इत्यमरः॥ भ्रूविक्रियायां भ्रूविक्षेपे
विरतप्रसंगैः प्रसक्तिहीनैः अविस्पंदितपक्ष्ममालैः अचलितपक्ष्मपंक्तिभिः अधः प्रसरतां मयूखाः येषां तैः

६२

कु०र०टी०
३२

रधोमुखैः नेत्रैः वित्याकुंचयन्नु लक्षीकृत घ्राणं नासाग्रे निवेशितदृष्टिमित्यर्थः ॥ करणान्यबहिः कृत्वा स्थाणुव
भित्तिकाकृति लीलायुक्तः ॥ आसीनं हृदये ध्यायन् नासाग्रन्यस्तलोचन इति योगाचारः ॥ ४७ ॥ अवृष्टीति ॥ अंत
श्चरंतीत्यंतश्चराः तेषां मरुतां प्राणादीनां निरोधाद्धेतोः अवृष्टिसंरंभं अविद्यमानवर्षसंभ्रमम
म्बुवाहमिवास्थितं अनुत्तरंगं अनुद्भूततरंगमपां आधारं ह्रदमिवास्थि
तं एतेन प्राणवायुवृत्तिविरोधस्सूचितः ॥ न वाति निवातं देशं निष्कंपं निश्चलं प्रदीपमिवास्थितं एतेनापि वायु
विरोधः सूचितः ॥ निवातावाश्रयावातावित्यमरः ॥ ४८ ॥ कपालेति ॥ कपालनेत्रांतरेण कपालनेत्रकरोटि
नेत्रविवरेण लब्धमार्गैः अंतरं धावधिपंचस्यास्तसिद्धं ॥ उदितैः उद्गतैः ज्योतिःप्ररोहैः तेजोंकुरैः मृणाल
सूत्राधिकसौकुमार्यां यस्यास्तां बालस्येंदोः शिरःस्थस्य लक्ष्मीं ग्लपयंतं ॥ ४९ ॥ मन इति ॥
नवस्रोतो हारस्थानि छिद्राणि वर्जितानि वृत्तिसंचारो यस्य तत्तथोक्तं समाधिप्रणिधानेन वश्यं वशगतमिति
यत्स्वस्थैः प्रणिधानं समाधानं समाधिश्च समाः स्युः यदित्यभिधानात् हलायुधः ॥ मनः हृदि हृदये व्यवस्थाप्य अधिष्ठानत
तथावशिष्टः ॥ यत्तानि गीति विपर्यये तस्मिन्नब्जमलोपमे हृदये तेहि जानीयान्मनसः स्थितिकारणमिति
व्यवस्थाप्य क्षेत्रविदः क्षेत्रज्ञाः पुरुषाः यं न क्षरतीति अक्षरमविनाशिनं विदुः ॥ वदंतीति विदां लङ् वेति

६३

५३

उत्साहदत्ताः न आत्मानं परमात्मानं आत्मनि स्वस्मिन्नेवावलोकयंतं साक्षात्कुर्वाणं स्वातिरेकेण परमात्मानमवादि
तिमाचः ॥ ५० ॥ कुलकं ॥ स्मरेति ॥ स्मरस्तथाभूतं पूर्वोक्तरूपं मनसाप्यधृष्यं अयुग्मनेत्रं विषमाक्षमदूरात्पश्यन्
साध्वसेन भयेन सन्नहस्तो विश्लिष्टपाणिः सन् स्वहस्तात् स्रस्तं शरं चापं च नालक्षयत् ॥ न विवेद ॥ अतिभयादेह
सर्वां शुद्धिं जहातीति भावः ॥ ५१ ॥ निर्वाणेति ॥ अथ निर्वाणं नष्टं भूयिष्ठं प्रचुरं नष्टप्रायमित्यर्थः ॥ अस्य स्मरस्य
वीर्यं बलं वपुर्गुणेन सौंदर्यगुणेन संधुक्षयंतीव पुनरुज्जीवयंतीव धुक्षसंदु जीवइत्यमरः ॥ ह्रानोऽर्थलाताद्धि
त्स्वर्थीपु ॥ स्थिताभ्यां वनदेवताभ्यां सखीभूताभ्यां अनुप्रयाता अनुगता स्थावरराजकन्या पार्वती अदृश्य
त तेनेति शेषः ॥ ५२ ॥ अशोकेति ॥ तामेव वपुर्गुणमभिवर्णयति ॥ अशोकेन अशोकपुष्पेण निर्भर्त्सितः ति
रस्कृतः पद्मरागो येन तत्तथोक्तं आकृष्टानि हेमद्युतीनि आहृतस्वर्णाभरणानि कर्णिकाराणि यस्मिं
स्तत्तथोक्तं मुक्ताकलापीकृतानि सिंदुवाराणि निर्गुंडीकुसुमानि यस्मिन् तत्तथोक्तं सिंदुवारे इंद्र
सुरसा निर्गुंडी इंद्राणिका इत्यपि इत्यमरः ॥ वसंतपुष्पाण्येवाभरणं तद्वहंती ॥ ५३ ॥ आवर्जितेति ॥ स्त
नाभ्यां किंचिदिवावर्जिता ईषदानमिता तरुणार्कस्य रागो वर्णो यस्य तत्तथोक्तं बालार्कारुणमित्यर्थः ॥

६४

उपमानपूर्वपदबहुव्रीहिः॥ उत्तरपदलोपश्च॥ वासोवसानांतरं आच्छादयंती॥ स्तबकपर्याप्तपुष्पस्तबकाव
नम्रा पल्लविनी विसलयिनी संचारिणी लतेव स्थिता॥ ५४॥ स्रस्तामिति॥ स्थाने वदिनागनितंबादवल
[illegible] निक्षेपयोग्यस्थानविदा स्मरेणन्यासीकृतां निक्षेपीकृता कर्मणि प्रत
बनित्वा मौर्वीं धनुः कर्मण्युक्तजितिद्रुकं पत्रय॥ तस्यां द्वितीयां मौर्वीमिव स्थितां अत्याहित्य कांचीभूषणस्व
रत्नहस्तरनिपतितेनापुनःपुनः युजत इति भावः॥ नितवातस्वस्ता चालिता केसरपुष्पबकुलमालासेवकांचि
पुनःपुनरवलंबमाना हस्तेन धारयंती॥ ५५॥ सुगंधीति॥ सुगंधिनिश्वासः विवृद्धतृष्णो बिंबतुल्य अ
धरः बिंबाधरः इति विस्ता मध्यमपदलोपिन्या समास इति भावः॥ तस्यास्मिन्नधरे निर्दयस्य रहित पंचत्रनर
रा प्रतिक्षणं संभ्रमलोलदृष्टिः अच्चलाली सा तीलीलारविंदेन निवारयंती॥ ५६॥ कुलकं॥ तां वीक्ष्येति॥
सर्वावयवपर्याप्ति अनवद्यां अगद्यां अवद्यपण्यवर्यादिना निपातः रतेः कामकलत्रस्यापि ह्रीपदं निमत्त
मादधानां अन्तर्नता मार्वहंतीमित्यर्थः॥ तां पार्वतीं वीक्ष्य पुष्पचापः कामः जितेंद्रियदुर्जयेपीत्यर्थः
शर्वे विषये स्वकर्मसिद्धिं स्वकार्यसिद्धिं पुनराशशंसे भवस्य मशर्वसाध्वसं सन्नहस्तेनेत्यादिना कार्यसि

द्धेरुन्मुख्यात्वात् अभिधानात् इह पुनरुक्तं॥ ५७॥ भविष्यत इति॥ उमा च भविष्यतः पत्युः शंभोः प्रतिहारभू
मिं द्वारस्थानं समाससाद॥ द्वारि द्वारे प्रतीहारः इत्यमरः॥ स चात्मा आत्मेति संज्ञा यस्य तत्परमु
खं परं ज्योतिरन्य मुखं पुष्पादवः॥ ज्योतिर्ब्रह्मसाक्षात्कृत्य योगध्यानादुपरराम उपरतः॥ ब्याङ्
परिभ्योरम इति परस्मैपदं॥ ५८॥ ततो भुजंगेति॥ ततो भुजंगाधिपतेः शेषस्य फणाग्रैः अधोम
न्नरधृः कथंचिदतिप्रयत्नेन धृतो भूमिभागः स्थापकत्वात् भागा यस्य स तथोक्तः॥ वायुधारणाहितत्वा
घवनिरस्ता पुनर्भगवता गुरुत्वादिति भावः॥ ज्ञाने: कृतप्राणानां शकनिरुद्धानां विमुक्तिः पुनःसंचा
रो येन स कृतप्राणविमुक्तिरीशः निबिडं दृढं पर्यंकबंधं वीरासनं नाविभेदं शिथिलीचकार॥ ५९॥ तस्मा
शंसेति॥ अथ नंदी तस्मै भगवते प्रियायै शैलपुत्र्याः शुश्रूषया सेवया नि
मित्तेनोपेतां सेवार्थमागतामित्यर्थः॥ शैलसुतागमनं निवेदयामास भर्तुः स्वामिनः भ्रूक्षेपमात्रेण
भ्रूसंज्ञयैवानुमितः प्रवेशः अंगीकृतप्रवेशामेनां शैलसुतां प्रवेशयामास॥ ६०॥ तस्या इति॥ तस्याः
पार्वत्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वं स्वहस्तेन लूनः उपचितः पल्लवभंगभिन्नः किसलयखंडमिश्रः मिश्र

कु० टी०
२४

र्थः॥ शिशिरात्यय अस्य वसंतस्य सर्वं श्री पुष्पोच्चय: पुष्पोत्कर: एवं चूतस्तादि निवेशस्तोयश्रियस्य विषयत्व कवीनां
मयं प्रयोग: प्रमादिक इति वल्लभ: ॥ अथ चकपादमूले प्रणिधानात् पूर्वं नमस्कार पर्यन्ते कार्ये तथा विशिष्टं ॥६०॥
उमापि नीलेति ॥ नीलं कृकमध्यं तरोण भंत इति तथोक्ते अलकं न्यस्तानि व्यर्थ: नवकर्णिकार द्विसंसयंतिके
कर्णच्युतपल्लवा यस्य तेनस्कोशिषभध्वजायत्रणाम चकार ॥ क्रियाग्रहणात् संप्रदानं ॥६२॥ अनन्येति ॥
सा कृतत्रपणमालु विशिष्यत् अन्यानि भजतीत्यनन्यभाक्: भजोण्विरिति ण्विप्रत्यय:॥ सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे
पूर्वपदस्य पुंवद्भाव: ॥ पतिं श्रामुहीनिसा तथ्यं सत्यम भिहिता उक्ता ॥ उत्तरत्र तथ्य नासंवादीति भाव: ॥ खी
श्वरस्य वुगत्वादुप्रधानेभ्योऽपि शेषः ॥ तथा हि ॥ ईश्वरव्याहृतय: महापुरुषोक्तय: कदाचिदपि लोके वि
परीतार्थे संवादिनि अर्थं न पुष्यन्ति ॥ न बाधन्ते इत्यर्थ: ॥६३॥ कामइति ॥ कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य
उमासान्निध्यानोदयम बाणप्रयोग कालइति ज्ञात्वा पतंग अग्नितुल्यं पतंगवत् शलभवत् ॥ समापन्न
गरस्य मोह लक्ष्य ॥ तेनतु मं क्रियाचेति वतुप्रत्यय: ॥ विहिमुख विशिखा: प्रचण्ड मि षु: विशिख समं

नादु प्रत्यय ॥ उमायाः समक्षं अक्षण: समीपे अव्ययी भावे शरत् प्रभृतिभ्यश्च इति समासान्तष्टच् प्रत्यय: हर बद्धलक्ष्य:
सर्वेश्वरास्मनज्ज्यां मौर्वीं मुहुरामम र्शो ॥ पुरामर्शवान् ॥६४॥ अथेति ॥ अथ गौरी शैल पास्यास्तीति तपुस्वी अर्णेम
धारसंज्ञा विनि रिति विनि प्रत्यय: ॥ तस्मै तपस्विने गिरिशाय पता ताम्ररुचा रक्तवर्णेन करेण भानुमतो सूत्रतां म
पुष्करै: विशोषितां शुष्कीकृतां मंदाकिन्या पुष्कराणि पद्मानि तेषां बीजानि तेषां मालाजपमालिकां उपनिन्ये स
मर्पितवती ॥६५॥ प्रतिग्रहीतुमिति त्रिलोचनस्य प्रणयि प्रियत्वात् अर्थि प्रियत्वात् तां भिक्षिमालां प्रति
ग्रहीतुं अंगीकर्तुं उपचक्रमे ॥ पुष्पधनुर्यस्य स: पुष्पधन्वा कामश्च बाणसंज्ञायामिति अनङादेश: संमो
हते अनेनेति संमोहनं नामेति प्रसिद्धं अमोघं बाणं धनुषि समधत्त ॥ संहितवान् उन्मादन मादनसं
हनतापन शोषणा: पंचबाण्यते ॥६६॥ हरइति ॥ हरस्तु चंद्रोदयारंभे अम्बुराशिरिव किंचिदीषत् परिवृ
त्त धैर्य: नतु प्राकृतजनवत् अत्यंतलुप्त धैर्य इति भाव: ॥ बिंबफलतुल्यौ ओष्ठाधरौ यस्य तस्मिन् उ
मामुखे विलोचनानि व्यापारयामास ॥ चिक्षिलोचने: साभिलाषमद्राक्षीदित्यर्थ: ॥ रतेन मगुरता
॥६७॥ रतिमावहतीः विरहवतीशैलसुतापि भावमंगै: स्फुरद्बालकदंबकल्पै: ॥ साचीकृता चारुतरेणतस्थौ ॥
मुखेन पर्यस्त विलोचनेन ॥ विरहवतीति ॥ शैलसुतापि स्फुरद्बालकदंबकल्पैर्विकसत्कामलनीपविटपस

कु॰ टी॰
३५

हृष्टः पुलकित इत्यर्थः ॥ ईषदपरिसमाप्तौ कल्पप्प्रत्ययः ॥ अंगैरभावं स्यारब्धं विवृण्वती ॥ शब्दाद्यन्ती ॥ चारुतरेण प
र्यस्तविलोचनेन व्रीडाप्रभातेन वदनमुखेन साची कृता तिर्यक्कृताऽस्त्यर्थः ॥ तिर्यगर्थे साचिरित्यमरः ॥ तस्थौ ह्रि
या मुखं साचीकृत्य स्थितेत्यर्थः ॥ न केवलं हरस्यैव किंतु देव्या अप्यनुदितो रतिरिति भावः ॥ ६८ ॥ अथेति ॥ अथायुग्म
नेत्रः अयुग्मानि नेत्राणि यस्य स त्रिलोचनः वशित्वात् जितेन्द्रियत्वात् इन्द्रियक्षोभं पूर्वोक्तमिन्द्रियविकारं पुन
र्बलवत् दृढं निगृह्य निवार्य स्वचेतोविकृतेः चित्तविकारस्य हेतुं कारणं दिदृक्षुः ॥ दिशामुपांते
षु दृष्टिं ससर्ज प्रसारयामास ॥ ६९ ॥ स दक्षिणेति ॥ स भगवान् दक्षिणापांगे निविष्टा स्थिता मुष्टिर्य
स्य तं तथा नतांसः आकुंचितोऽग्रे सव्यपादो यस्य तं आलीढस्थानके स्थितमित्यर्थः ॥ चक्रीकृ
तं चारु चापं मंडलीकृतं चारु चापं यः मंडलीकृतं सांप्रतं कोटिकर्णद्वयं प्रयते आलयेनिस्तनं प्रबद्ध
आलीढलक्षणमाह यादवः ॥ विविधस्थले पादौ मंडलं ॥ सामर्थ्ये स्यात् पदं आलीढ
मुत्ततायुतः ॥ दक्षिणे वामे आलीढं विपर्यये इति ॥ ७० ॥ तपइति ॥ तपसः परामर्शेन तपसः
आस्कंदनेन विवृद्धमन्योः विवृद्धकोपस्य भ्रूभंगेन दुष्प्रेक्ष्यं मुखं यस्य तस्य हरस्य तृतीयादक्ष्णः स्फु
रद्दीप्यमानः उदर्चिः उद्गतज्वालः कृशानुरग्निः सहसा अतर्कितं भवति अतर्कितं तु सहसेत्यमरः ॥ निष्पपात किल
निश्चक्राम ॥ ७१ ॥

६८

क्रोधमिति ॥ हे प्रभो स्वामिन् क्रोधं संहर संहर निवर्तय चापले द्वे भवतः इति वक्तव्ये द्विरुक्तिः ॥ संभ्रमेण द्विरुक्ति
रापन्नेति काशिका ॥ इत्येवं मरुतां देवानां गिरः शब्दाः खे व्योम्नि यावच्चरंति ॥ प्रवर्तंते तावत्कालमेव भवस्य ने
त्रात् जन्म यस्य स भवनेत्रजन्मा आवृषदुह्यादीष्यधिकरणे बहुव्रीहिः व्यजन्माद्युत्तरपदं दृष्टवामनः ॥
स वह्निः मदनं भस्मावशेषं यस्य तं तथा तं भस्मावशेषं चकार दहतीत्यर्थः ॥ ७२ ॥ तीव्रेति ॥ तीव्राभिषंग
प्रभवेण अतिदुःसहाभिनवेन अभिषंगः स्यादभिभवे संगे आक्रोशने पि च इति वैजयंती ॥ इंद्रियाणां चक्षुरा
दीनां वृत्तिं व्यापारं संस्तंभयता प्रतिबध्नता मोहेन मूर्छया कलेन रतिमाश्रित्य अज्ञातभर्तृव्यसनं मर्त्
नाशोयया सा तथोक्तास्सती रतिः उपकारे वृत्तेव ॥ सहानिः दुर्बोध नितांतम् इत्यर्थः ॥ मोहनदुःखस्य वा
दैन्यो भावात् अस्य उपकारिणी सा क्षणिक ॥ ७३ ॥ तमिति ॥ तपस्वी तपोनिष्ठः भूतपतिः शिवः तपसो विघ्नं तमाशु
तं कामं भूतमाशु वज्रः कुलिशो वनस्पतिं वृक्षमिव विभज्य भंक्त्वा स्त्रीसन्निकर्षं स्त्रीसन्निधानं परिहर्तुमिच्छन्
स्यान् इति भावः ॥ सभूतगणः सन् अंतर्दधे ॥ ७४ ॥ शैलात्मजापीति ॥ शैलात्मजापि पार्वत्यपि
उच्छिरसः उन्नतशिरसो महतः पितुरभिलाषं हराय सलिलसुन्दरमात्मनो वपुश्च व्यर्थं
निष्फलं समीक्ष्य निश्चित्य सख्योः समक्षमिति समक्षं पुरतः हेतुना अधिकजातलज्जा समानजन सेमन्नाप

७०

कुर·टी·
३६

वमानस्यातिदुःसहत्वादिति भावः ॥ अन्यानिरूप्याहाकथंचित्क्लेशेन भवनाभिमुखी जगाम ॥ अनुगाः समीपेऽनु
तिसमः । अव्ययं विभक्तीत्यादिना समीपार्थेऽव्ययीभावः ॥ प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः इति शरत्प्रभृतिपाठा
दव्ययीभावः ॥ सोपि पिनाकीनारूप्रयोरति स्पृहेति समनसा ततनुरप्रत्ययः ॥ ७५ ॥ सपदीति ॥ असपदि अद्रि
हिमवान्रुद्रस्य संरम्भात्कोपात् भीत्या संरम्भात् संभ्रमे कोपेऽपीति विश्वः ॥ मुकुलाक्षी मीलितनयनां दु
हितोऽसवध्यहेग्णः पुगादिति पचूप्रत्ययः ॥ पिद्वारादिभ्यश्चेति ङीप् ॥ अनुकंपेत महमित्यनुकंप्यांस्व
हस्तेराख्यादिति ण्यप्रत्ययः ॥ दुहितरं दोर्भ्यां आदाय तपोलग्नोपाभिर्लीनलिनीर्थिन्तस्मरगजेइववृगन
रेहरणे दीर्घीकृतांगः आयतीकृतशरीरः पथानं प्रतिगतोप्रतिपथावाक्परित्याविनासमासोत्तरात्
प्रत्ययः ॥ प्रतिपथामार्गानुसारिणीगतिर्यस्य स प्रतीपगतिरासीत् ॥ पंथानं मनुस्रत्य जगामेत्य
र्थः ॥ ७६ ॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां कुमारसंभवटीकायां सं
हविषापध्यासंजीविनीसमाख्यायां तृतीयः सर्गः ३ ॥ इदं पुस्तकं भाटवलुपनाम विद्यागोपीनाथे
नलिखितं ॥